

1991-ŪJŲ SAUSIO ĮVYKIAI, TEISMO PROCESAS IR AUKOS: TEISINIS, KRIMINOLOGINIS IR VIKTIMOLOGINIS DISKURSAI¹

Monika Rogers

Lietuvos socialinių mokslų centro Teisės institutas

Elektroninis paštas: monikarogers42@gmail.com

Pateikta 2025 m. birželio 3 d., parengta spaudai 2025 m. lapkričio 21 d.

DOI: 10.13165/JUR-25-32-2-04

Santrauka. Šiame straipsnyje viktimologiniu aspektu analizuojami 1991 m. sausio įvykiai Vilniuje ir vadinamoji Sausio 13-osios byla. Nagrinėjant kriminologinį, teisinį ir viktimologinį sausio įvykių diskursus, daugiausia dėmesio skiriama būtent aukos perspektyvai. Visų pirma straipsnyje apžvelgiama, koks nusikaltimas, remiantis tarptautine teise, buvo įvykdytas prieš 1991 m. sausio įvykių aukas. Naudojant vadinamąją idealios aukos teoriją, siekiama rekonstruoti, kaip kruviniųjų sausio įvykių aukos paveikslas buvo konstruojamas Lietuvos teisiniame, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose. Taip pat, remiantis interviu su pačiomis sausio įvykių aukomis, siekiama išsiaiškinti, kaip jos interpretuoja tuos įvykius nusikaltimo ir baudžiamojo persekiojimo aspektais. Šiame tyrime dar kartą patvirtinta jau anksčiau kitų tyrėjų prieita išvada, kad 1991 m. sausio įvykiai Lietuvoje priskirtini vienos valstybės (SSRS) smurtui prieš kitos valstybės (Lietuvos) civilius, pažeidžiant ir nacionalinę, ir tarptautinę teisę. Tai nebuvo vidinis SSRS konfliktas, tad šių įvykių aukos buvo ir tarptautinių nusikaltimų, tarptautinės teisės pažeidimų aukos. Sausio įvykių aukų vaizdavimas Lietuvos teisiniame, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose nuo tipinio tarptautinių nusikaltimų „idealios aukos“ paveikslo konstravimo skiriasi tuo, kad šiuo atveju auka nėra silpna ir pasyvi. Priešingai – sausio įvykių aukos vaizduojamos kaip svarbi lietuvių politinės tautos dalis, aktyvūs Laisvės gynėjai. Plačiai paplitusios ir heroizavimo praktikos. Gilinantis į pačių aukų patirtis ir savirefleksiją, paaiškėjo, kad ne visos aukos siekia ir nori būti vaizduojamos kaip herojai, o jų patirčių spektras yra daug platesnis, nei atsispindi minėtuose diskursuose.

Reikšminiai žodžiai: 1991 m. sausio 13-oji, sausio įvykiai, Sausio 13-osios byla, baudžiamasis persekiojimas, viktimologinis diskursas, kriminologinis diskursas, teisinis diskursas.

¹ Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo tyrimų projektą „Sausio 13-osios byla ir įvykiai: teisinis, kriminologinis ir istorinis tyrimas“ (Nr. S-LIP-20-14) pagal Lietuvos mokslo tarybos Valstybinę liuanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 m. programą.

Ivadas

Kaip nurodyta Vilniaus apygardos teismo pateiktame viešame informaciniame pranešime, „1991 m. sausio įvykių byla yra viena reikšmingiausių ir didžiausių Lietuvos teisėsaugos istorijoje“². Pripažįstant šios bylos reikšmę ir svarbą, konstatuojamas ir jos sudėtingumas: „Ji teismui perduota nagrinėti po beveik dvidešimt metų trukusio tyrimo – per šį laikotarpį pasikeitė ne tik įstatymų galią turintys teisės aktai, bet ir technologijos.“³ Keitėsi ir Lietuvos mokslininkų, teisininkų bei visuomenės supratimas apie šio ir kitų panašių nusikaltimų aukas, taip pat apie tokį sisteminį smurtą įgalinantį mechanizmą.

Šiame straipsnyje į mūsų valstybei lūžio tašką lėmusius sausio įvykius ir ilgametės teisingumo šių įvykių aukoms paieškas mėginama pažvelgti ne tik iš paties nusikaltimo, bet ir iš tuose įvykiuose nukentėjusių asmenų ir jų padėties teisinio reglamentavimo perspektyvos. Viena vertus, toks žvilgsnis atrodytų visai neproblemiškas. 1991 m. sausio įvykių (kurie Lietuvos visuomenėje beveik visuotinai suprantami kaip didžiulis nusikaltimas) atmintis ir šių įvykių aukos sąvoka jau senokai įsišaknijusios lietuviškoje atminties kultūroje. Kiekvienais metais už laisvę žuvusių keturiolikos aukų vardai tariai ir veidai demonstruojami atminimo renginiuose, jų vardais pavadintos miestų gatvės, jie įamžinti edukacijoje medžiagoje jaunuomenei, apie juos ir ją kuriami filmai ir meno projektai. Kita vertus, dažnai pamirštama, kad nukentėjusiaisiais vadinamojoje Sausio 13-osios byloje tapo keli šimtai asmenų; daugelio jų patirtys ir likimas nėra visuomenei plačiai žinomi.

Be to, kalbant apie 1991 m. sausio įvykius, Lietuvos akademiniame bendruomenėje vis dar trūksta įžvalgų apie gilesnį teorinį pačių sąvokų „nusikaltimas“, „nukentėjusysis“ ir „auka“ supratimą šio konkretaus nusikaltimo kontekste. Tad šio straipsnio tyrimo objektas yra pats sausio įvykių nusikaltimas ir auka, arba nukentėjusysis, kaip jie apibrėžiami Lietuvos teisinėje sistemoje, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose, ir tai, kaip save reflektuoja pačios aukos. Straipsnyje atskirai nesigilinama į kitą dimensiją – įtariamojo arba nusikaltėlio tikrovę, kurią jau yra išnagrinėjusi Salomėja Zaksaitė⁴.

Tyrimo tikslas: nustatyti ir išanalizuoti, kaip 1991 m. sausio įvykių aukos buvo ir yra vaizduojamos Lietuvos teisiniame, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose, kiek šis vaizdavimas atitinka teorinę sąvoką „ideali auka“, kaip save konstruoja ir reflektuoja pačios aukos.

Straipsnyje, pasitelkiant teisinės, kriminologines ir viktimologines žinias, mėginama atsakyti į šiuos klausimus (tyrimo uždaviniai):

1. Kaip Lietuvos teisiniame, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose konstruojamos sausio įvykių nusikaltimo ir nukentėjusiojo sąvokos, kaip šie vaizdiniai susiklostė?

2 Vilniaus apygardos teismas, „1991 m. sausio įvykių byla: prieš 20 metų ir šiandien“, 2019 m. sausio 11 d., žiūrėta 2025 m. balandžio 9 d., <https://vat.teismas.lt/naujienos/1991-m.-sausio-ivykiu-byla-pries-20-metu-ir-siandien/542>.

3 *Ibid.*

4 Salomėja Zaksaitė, „Lithuania's “Bloody Sunday”: a criminological and legal approach“, *Crime Prevention and Community Safety* 25 (2023): 47–61.

2. Kokiuose įstatymuose, kituose teisės aktuose reguliuojamos šių aukų teisės?
3. Kaip Lietuvoje susiklostęs supratimas apie sausio įvykių aukas ir patį nusikaltimą koreliuoja su analogiškų nusikaltimų ir jų aukų traktavimu šiuolaikinėje kriminologinėje, teisinėje ir viktimologinėje perspektyvoje?
4. Kaip save apibrėžia pačios aukos?
5. Kaip buvo ir yra ginamos sausio įvykių aukų teisės? Ar šis gynimas atspindi gerąsias kitų šalių praktikas, atitinka tarptautinę teisę, pačių aukų poreikius?

Sąvokos, teorija

Šiame tyrime terminas „auka“ reiškia nukentėjusį nuo nusikalstamos veikos ar neveikimo asmenį, o „viktimizacijos“ procesas suprantamas kaip tapimo auka virsmas. Čia kalbama išskirtinai apie žmogaus sukeltų nusikaltimų aukas, o ne, pavyzdžiui, per gamtos katastrofas nukentėjusius asmenis.

Aukas ir viktimizacijos procesus tiria kriminologijos disciplinos atšaka – viktimologija. Tai santykinai nauja kriminologijos sritis. Pasak tyrėjų Jan van Dijk ir Jo-Anne Wemmers, „moderniaisiais laikais Vakarų šalyse nusikaltimų aukoms baudžiamojoje justicijoje beveik nebuvo vietos“, aukos ir nukentėjusieji būdavo traktuojami kaip „užmiršta trečioji baudžiamojo proceso šalis“⁵.

Kriminologai savo mokslinius darbus skyrė tik nusikaltėliams, iš esmės ignoruodami aukų vaidmenį nusikaltime, jų problemas. Pirmieji viktimologijos disciplinos tyrimai buvo susiję su aukos vaidmeniu nusikaltimo procese, savotiška aukos „kalte“ dėl žalos, agresijos prieš ją – šie tyrimai buvo konstruojami pagal logiką, kurią šiandien vadintume „aukos kaltinimu“⁶.

Vis dėlto XX ir XXI amžiuose vakarietiškoje kriminologinėje ir teisinėje mintyje nors ir lėtai, bet nuosekliai stiprėjo poreikis reflektuoti ir nusikaltimų aukų patirtis, stiprinti aukų teises. Prie to labai prisidėjo seksualinės prievartos, smurto lyties pagrindu tyrimai ir feministinė kriminologija bei viktimologija.

Be to, gausėjo žinios apie tai, kaip subjektyviai auka dažnai yra suvokiama tiek baudžiamajame procese, tiek visuomenėje ir kaip smarkiai šis suvokimas dažnai prasilenkia su pačių aukų tikrove.

Supratimas, kad įvykus nusikaltimui svarbu žvelgti ne tik iš nusikaltėlio, teisinės sistemos, bet ir iš aukos perspektyvos, pamažu stiprėjo visose teisės ir kriminologijos srityse. Žinoma, mąstymas apie auką neatskiriamas nuo tų atvejų, kuomet vyksta valstybių, politinių sistemų generuojamas plataus masto smurtas, kuris yra ne tik nacionalinės, bet ir tarptautinės teisės reguliavimo sritis. Būtent šiai sričiai ir priskirtinas šiam straipsnyje tiriamas atvejis – 1991 m. sausio įvykiai Lietuvoje ir jų aukų patirtys.

Psichologiniai nukentėjusiųjų savijautos tyrimai pademonstravo, kad nusikaltimų aukos neretai susiduria su atstūmimu savo pačių aplinkoje – šeimoje ar bendruomenėje. Taip

5 Jan van Dijk ir Jo-Anne Wemmers, „Victimology: Services and Rights for Victims of Domestic and International Crimes“, iš *International Crime and Justice*, Mangai Natarajan (Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Dubai, Tokyo, Mexico City: Cambridge University Press, 2011), 33.

6 *Ibid.*

yra dėl to, kad pats aukų buvimas, jų liudijama nusikaltimo tikrovė trikdo fundamentali visuomenės tikėjimą teisingu pasauliu, kelia grėsmę kitų individų saugumo jausmui. Tai yra viena iš priežasčių, kodėl linkstama kaltinti aukas, kvestionuoti jų patirtis, o aukos jaučiasi visuomenės nesuprastos. Šiandien jau pripažįstama, kad aukų patirtys – iš tiesų išskirtinės⁷.

Šis virsmas vyko lygiagrečiai vystantis kriminologijos kryptiai, vadinamai kritine kriminologija, o kritinė kriminologija ir viktimologija dažnai skleidėsi viena kitos veikiamos. Šiam tyrimui buvo svarbūs kritinės kriminologijos mokyklos atstovo Nils Christie darbai. Šis tyrėjas pastebėjo, kad net ir tarp aukų egzistuoja tam tikra hierarchija: kai kurios jų laikomos „labiau vertomis“ gauti aukos statusą ir pripažinimą. Pasak Christie, tiek baudžiamojo persekiojimo sistema, tiek visuomenė skirtingai vertintų smurtą, pavyzdžiui, prieš ramią vyresnio amžiaus moterį, kuri yra visiškai socialiai integravusis ir atitinka „doros pilietės“ idealą, ir nusikalstamos gaujos narį, patiriantį kito gaujos nario smurtą įkalinimo įstaigoje. Christie atskleidžia, kad aukoms paprastai taikomi tam tikri lūkesčiai, ir sukonstruoja „idealios aukos“ sampratą. Tai reiškia, kad tik tam tikrus visuomenės ir baudžiamojo persekiojimo sistemos lūkesčius atitinkanti auka laikoma verta gauti „aukos“ statusą ir visišką teisingumą. Kitu atveju auka gali patirti diskriminaciją arba net likti „pati kalta“ dėl patirto smurto⁸. Christie įžvalgos šiam tyrimui labai svarbios kaip apibrėžiančios sąvokos „auka“ subjektyvumą ir priklausymą nuo to, kaip aukos paveikslą konstruoja visuomenė, atskiros grupės, o kartais ir pati baudžiamojo persekiojimo sistema⁹.

Šiame darbe sąvoka „ideali auka“ ir tai, kaip konstruojama aukos realybė – tiek įstatymuose, tiek kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose, tiek pačios aukos tikrovėje, yra svarbios tyrimo dimensijos. Aukai keliamus lūkesčius yra aprašę M. Papendick ir G. Bohner. Šie autoriai atliko eksperimentą, ketindami patikrinti, ar dažnai šiuolaikiniame kriminologiniame diskurse vietoj „aukos“ (angl. *victim*) termino siūlomas vartoti „išlikusysis“ (angl. *survivor*) taip pat suponuoja tam tikrą subjektyvumą ar „idealiai aukai“ keliamus lūkesčius. Straipsnyje bus remiamasi ir jų darbu¹⁰.

Kalbant apie „idealią auką“, šiame darbe labai svarbios ir Christine Schwöbel-Patel įžvalgos. Ši autorė analizavo sąvoką „ideali auka“ ir jos sampratą būtent tarptautinės teisės lauke¹¹.

Tik susiformavus judėjimui dėl aukų teisių gynimo baudžiamajame procese buvo atkreiptas dėmesys į aukų patiriamas psichologines traumas, pakartotinį traumavimą

7 Dijk ir Wemmers, *supra note*, 5:33–34.

8 Kitas pavyzdys, kur „idealios aukos“ lūkestis atsiskleidžia gana ryškiai, yra smurtas prieš moteris ir smurtas lyties pagrindu. Tai istoriškai ryšku ir Lietuvoje. Žr.: Sigita Černevičiūtė ir Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021).

9 Žr. daugiau: Marian Duggan, *Revisiting the 'ideal Victim': Developments in Critical Victimology* (Policy Press, 2018).

10 Michael Papendick ir Gerd Bohner, „Passive Victim – Strong Survivor? Perceived Meaning of Labels Applied to Women Who Were Raped“, *PLOS ONE* 12, 5 (May 11, 2017).

11 Christine Schwöbel-Patel, „The 'Ideal' Victim of International Criminal Law“, *The European Journal of International Law* 29, 3 (2018): 703–724.

baudžiamajame procese (vadinamoji dviguba viktimizacija)¹². Ėmė kurtis aukų teises ginančios, joms atstovaujančios organizacijos, 1979 m. susikūrė Pasaulio viktimologijos draugija (angl. *World Society of Victimology*).

Pagaliau į nusikaltimų aukų teises imtas labiau kreipti dėmesys ir tarptautinėje teisėje. 1985 m. Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja priėmė Pagrindinių teisingumo principų nusikaltimų ir piktnaudžiavimo valdžia aukoms deklaraciją¹³.

Pastaruoju metu jaučiamas susidomėjimas nusikaltimų žmoniškumui ir tarptautinių nusikaltimų aukų, jų artimųjų ir liudininkų poreikiais, teisėmis¹⁴. Akivaizdu, kad tokį susidomėjimą auka skatina ir geopolitinė situacija, mūsų regione – ypač Rusijos karas Ukrainoje.

Neatsitiktinai šiam tyrimui itin svarbi tapo Dawn L. Rothe ir David Kauzlarich redaguota knyga „Towards a Victimology of State Crime“. Ji padėjo geriau suprasti viktimologinę dimensiją nusikaltimų žmoniškumui, karo nusikaltimų ir kitų masinių nusikaltimų, planuojamų, organizuojamų ir vykdomų valstybės ar jos organizacijų, atveju¹⁵.

Šiam tyrimui taip pat ypač svarbus ankstesnis tekstas ta pačia tema – David Kauzlarich, Rick A. Matthews ir William J. Miller straipsnis žurnale „Critical Criminology“. Jame apibūrinamos nusikaltimo ir aukos sąvokos ir nusakoma aukos padėtis „valstybės įvykdytų nusikaltimų“ atžvilgiu, taip pat aptariama tokių nusikaltimų tipologija. Svarbu paminėti, kad šiame straipsnyje valstybės (ar valstybių) įvykdytais nusikaltimais laikoma bet kokia prieš individus ar jų grupes atliekama valstybės ir jai atstovaujančiųjų nusikalstama veika, atsakomybė už kurią reglamentuojama tiek vidaus, tiek tarptautinės teisės normose. Tokia veika gali būti nukreipta ir prieš savus, ir prieš kitos valstybės piliečius, vykdoma ir savos, ir svetimos valstybės struktūrų, nuo biurokratų, vykdomosios ar įstatymų leidžiamosios valdžios atstovų, iki policijos ir kariškių¹⁶. Tuo iš esmės atskiriame valstybės įvykdytų nusikaltimų sąvoką nuo valstybinių nusikaltimų, kaip plačiau aptarta Sigitos Černevičiūtės ir Salomėjos Zaksaitės¹⁷.

Taigi, remiantis minėtąja klasifikacija, tiek toks reiškinys kaip Baltarusijos režimo smurtas prieš savus piliečius ir neteisėtas jų kalinimas 2020 m., tiek bet kuris vienos valstybės vykdomas genocidas kitos valstybės teritorijoje būtų priskiriami „valstybės įvykdomiems nusikaltimams“. Daugiau apie šią nusikaltimų ir aukų tipologiją kalbama antrajame šio straipsnio skyriuje¹⁸.

O štai Kristen Roberts savo tyrime aptarė strategijas, kaip valstybės ir visuomenės

12 Kartais, kaip alternatyva, dar vartojama sąvoka „antrinė viktimizacija“.

13 Declaration on the Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, žiūrėta 2023 m. lapkričio 4 d., https://e-justice.europa.eu/255/LT/criminal_law?init=true.

14 Van Dijk ir Wemmers, *supra note*, 5: 34.

15 Dawn L. Rothe ir David Kauzlarich, „A Victimology of State Crime“, iš *Towards a Victimology of State Crime*, Dawn L. Rothe, David Kauzlarich (London, New York: Routledge, 2014), 8.

16 David Kauzlarich, Rick A. Matthews ir William J. Miller, „Toward a Victimology of State Crime“, *Critical Criminology* 10 (2001): 173–194.

17 Sigita Černevičiūtė ir Salomėja Zaksaitė, „Sausio 13-osios naratyvų įtampas ir problemas: nuo teisinio revanšo iki laisvės realizacijos“, *Lietuvos istorijos studijos* 55 (2025).

18 *Ibid.*

turėtų atsižvelgti į ilgalaikius ginkluotųjų konfliktų aukų poreikius, nurodė, kokiais būdais juos galima užtikrinti. Ši K. Roberts analizė taip pat padėjo geriau suprasti pačias aukų patirtis, lūkesčius, problemas ir tai, kokios pagalbos joms reikia¹⁹.

Sąvoka „viktimologinis diskursas“ gimė įkvėpta Aleksandro Dobrynino išplėtos kriminologinio diskurso koncepcijos²⁰. Ji iš esmės analogiška pastarajai, tik atspindi tą kriminologinio diskurso dalį, kuri orientuota į aukas.

Kolektyvinė atmintis gali prisidėti prie traumos įveikos, bet ir apsunkinti psichologinį gedėjimo ir gijimo procesą. Šiuos niuansus savo darbe atskleidė Janet Ward ir Stephanie Pilat. Pasak jų, masinių smurtinių nusikaltimų atveju svarbu ne pateikti jau sukrامتytą, „iš viršaus nuleistą“ trauminių įvykių traktavimo pasakojimą ar mitą, bet leisti aukoms integruoti savo asmenines patirtis ir individualias perspektyvas į bendro kultūrinio naratyvo formavimą. Per greitas ir pernelyg oficialus, monolitiškas, hierarchiškas kolektyvinės traumos atminties formavimo būdas gali ne tik gydyti, bet ir papildomai traumuoti ir žaloti aukas, tarsi nerandantis savo vietos, vaidmens šiame „didžiajame pasakojime“²¹.

Iš Lietuvos mokslininkų mūsų supratimui apie to kruvinojo sausio įvykius ir jo aukas suformuoti reikšmingi buvo Dainiaus Žalimo mokslo darbai ir publicistika²², Justino Žilinsko publikacijos ir komentarai viešojoje erdvėje,²³ Andriaus Neveros ekspertinė nuomonė nuosprendžio vykdymo klausimais²⁴, Mindaugo Rumšo tyrinėjimai (kuriuose argumentuojama, kad būta teisinio pagrindo inicijuoti M. Gorbačiovo baudžiamąjį persekiojimą)²⁵. Geriau suprasti kolektyvinių traumų žalą padėjo ir psichologų darbai²⁶.

19 Kristen Roberts, „Promoting and Protecting the Long-term Needs of Victims of Armed Conflict: The Potential Role of National Human Rights Institutions“, iš *The Protection of Non-Combatants During Armed Conflict and Safeguarding the Rights of Victims in Post-Conflict Society. Essays in Honour of the Life and Work of Joakim Dungal*, Philipp Ambach ir kt. (Brill, Martinus Nijhoff: Leiden, Boston, 2015): 383–427.

20 Žr., pvz.: Aleksandras Dobryninas, „Democratic Change and Crime Control in Lithuania: Compiling New Criminological Discourses“, NATO Fellowship Programme Final Report, žiūrėta 2025 m. birželio 1 d., <http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/dobrynin/concl.htm>.

21 Janet Ward ir Stephanie Pilat, „Terror, Trauma, Memory: Reflections on the Oklahoma City Bombing – An Introduction“, *Social Science Quarterly* 97, 1 (2016): 1–8.

22 Dainius Žalimas, „SSRS agresija prieš Lietuvos Respubliką 1991 m. sausį: tarptautiniai teisiniai aspektai“, iš *Sausio 13-oji: tarp atminties ir istorijos*, Aurimas Švedas (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021); Dainius Žalimas, „Melo kojos trumpos. Teismų sprendimai Sausio 13-osios byloje“, *Bernardinai*, 2011 m. sausio 4 d., <https://www.bernardinai.lt/2011-01-04-dainius-zalimas-melokojos-trumpos-teismu-sprendimai-sausio-13-osios-byloje/>.

23 Pavyzdžiui, Justinas Žilinskas ir Tomas Marozas, „Vadų atsakomybės *mens rea* elementas tarptautinėje paprotinėje teisėje ir Romos statute“, *Jurisprudencija* 18, 4 (2011): 1519–1541; Justinas Žilinskas, „Ginkluoto konflikto samprata tarptautinėje humanitarinėje teisėje ir jos taikymo problemos moderniuose ginkluotuose konfliktuose“, *Jurisprudencija* 2, 104 (2008): 91–100; Roberta Salynė, „Sausio 13-osios byla baigta: Rusija jau ėmėsi tarptautinio bandito taktikos, o ką Lietuva?“, *15min*, 2019 m. kovo 27 d., <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/sausio-13-osios-byla-baigta-rusija-jau-emesi-tarptautinio-bandito-taktikos-o-ka-lietuva-56-1122258?copied>.

24 Andrius Nevera, „Sausio 13-osios bylos nuosprendis: galimi jo vykdymo keliai ir klystkeliai“, 2021 m. balandžio 28 d., žiūrėta 2025 m. kovo 1 d., https://www.mruni.eu/news/andrius-nevera-sausio-13-osios-bylos-nuosprendis-galimi-jo-vykdyto-keleiai-ir-klystkeliai/?fbclid=IwAR3J1ZK6gA-YtYHWGki2AG8FJSc-JZ0KzNnSX3MsGQP3_ou-4k-Hnll4p7k.

25 Mindaugas Rumšas, „Ar galima baudžiamoji atsakomybė buvusiam Sovietų Sąjungos vadovui už 1991 m. sausio 13 d. įvykius?“, *Teisės apžvalga / Law review* 1, 23 (2021): 23.

26 Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu* (Vilnius: Tyto alba, 2021).

Šaltiniai, metodai

Tyrimo kompleksiskumas lemia skirtingų metodų ir duomenų rinkimo strategijų poreikį. Kaip matyti iš teorinės šio darbo dalies, tokiam tyrimui būtina tarpdisciplininė priėiga. Tyrimui buvo pasirinkta kokybinio tyrimo metodologija. Naudotasi tiek teisės, tiek socialinių mokslų metodais (dokumentų analizė, kritiškoji diskurso analizė), tačiau esama ir istoriniam tyrimui būdingų metodų (kritinė šaltinių analizė). Itin svarbi darbo dalis – antropologijoje, sociologijoje ir etnologijoje išplėta kokybinio tyrimo metodologija, šiuo atveju taikyta vykdant interviu su nukentėjusiais nuo sausio įvykių.

Kritinėje diskursų (kriminologinio, viktimologinio) analizėje remiamasi Teun A. van Dijk įdirbiu. Šis autorius aprašė pagrindinius kritinės diskurso analizės principus, diskurso konstravimą iš galios pozicijų, politinių ir socialinių struktūrų įtaką diskurso formavimui(-si)²⁷. O štai viktimologijai kritinę diskurso analizę pritaikė Hari Bakti Mardikantoro, Imam Baehaqie ir Muhammad Badrus Siroj. Nors šių tyrėjų darbas skirtas smurto lyties pagrindu analizei, pagrindiniai metodologiniai principai čia atitinka ir platesnius viktimologinius klausimus, tad tinka ir šio tyrimo temai²⁸.

Šiame straipsnyje analizuojami 1991 m. sausio įvykių atspindžiai viešajame diskurse, tradicinėse ir internetinėse masinėse medijose, videodokumentika, taip pat su šiuo įvykiu ir jo interpretacijomis susijusių asmenų atsiminimai ir panaši literatūra – pavyzdžiui, įvykių metu pačias atsakingiausias politines pareigas ėjusio Vytauto Landsbergio knyga²⁹.

Vienas iš svarbiausių tyrimo šaltinių yra interviu su 1991 m. sausio 13-osios įvykių aukomis ir liudininkais. Tai yra pusiau struktūruoto interviu su asmenimis, tiesiogiai dalyvavusiais šiuose įvykiuose, metodu surinkta medžiaga. Pusiau struktūruoto interviu metodas užtikrina tyrėjo ir dalyvio abipusiškumą. Jis taip pat leidžia tyrėjui užduoti papildomų klausimų, atsižvelgiant į dalyvio atsakymus. Orientacinis klausimynas buvo sudarytas iš anksto, siejant jį su tyrimo tikslais ir uždaviniais. Duomenys analizuoti naratyvinės analizės ir diskurso analizės metodais.

Tyrimo imties metodai buvo patogiosios imties ir „sniego gniūžtės“ metodo kombinacija. Visų pirma tiriamųjų buvo ieškoma skelbiant informaciją apie tyrimą viešojoje erdvėje (per Lietuvos radiją, socialinius tinklus), ieškant sausio įvykių aukų artimoje aplinkoje. Vėliau buvo taikomas „sniego gniūžtės“ metodas – pačių aukų klausama, ar jų socialinėje aplinkoje yra kalbėti su tyrėjais sutinkančių nukentėjusiųjų³⁰. Iš viso per tyrimą surinkta ir jame naudota 30 interviu medžiaga. Buvo stengiamasi pasikalbėti su kuo įvairesniais asmenimis, siekiant visapusiškai atspindėti aukų patirtis³¹. Interviu buvo imami užtikrinant

27 Teun A. van Dijk, „Principles of critical discourse analysis“, *Discourse & Society* 4, 2 (1993): 249–283.

28 Hari Bakti Mardikantoro, Imam Baehaqie ir Muhammad Badrus Siroj, „Construction of women in media: A critical discourse analysis on violence against women in newspaper“, *Cogent Arts & Humanities* 9, 1 (2022).

29 Vytautas Landsbergis, *Kaltė ir atpirkimas. Apie sausio 13-ąją* (Vilnius: Briedis, 2012).

30 Renkantis tyrimo metodus, vadovautasi: Liudmila Rupšienė, *Kokybinio tyrimo duomenų rinkimo metodologija: metodinė knyga* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007).

31 Asmenų amžius įvairus: nuo tų, kurie įvykių metu dar buvo paaugliai, iki maždaug penkiasdešimtmečių. Vyresnių asmenų rasti buvo sunkiau, nes po įvykių praėjo jau trisdešimt metų, daug jų nebėra gyvų arba sveikata itin prasta. Profesijos taip pat įvairios, kaip ir asmenų lytis: televizijos ir radijo darbuotojai, kariai savanoriai, medikai, fizikai, mokytojai, kultūros darbuotojai. Vykdant tyrimo dalyvių atranką, siekta kuo didesnės įvairo-

tyrimo dalyvių anonimiškumą. Gautas visų dalyvių sutikimas dalyvauti tyrime. Tyrimas atliktas laikantis etikos standartų, visuotinai pripažįstamų ir taikomų karo nusikaltimų, nusikaltimų žmoniškumui ir jų aukų tyrimams³².

Siekiant rekonstruoti teisinį, kriminologinį ir viktimologinį diskursus buvo remiamasi įvairiais aukų teises reglamentuojančiais tarptautinės ir ES teisės aktais: pvz., 1985 m. Pagrindinių teisingumo principų nusikaltimų ir piktnaudžiavimo valdžia aukoms deklaracija³³, 2012 m. spalio 25 d. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2012/29/ES (vadinamoji Aukų direktyva)³⁴. Naudotasi ir Lietuvos teisės šaltiniais: baudžiamaisiais kodeksais³⁵, kitais įstatymais – pavyzdžiui, 2016 m. kovo 1 d. įsigaliojusiu Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso 180 straipsnio ir 3 priedo pakeitimo įstatymu³⁶. Dar viena šaltinių grupė – teismų medžiaga ir sprendimai. Ji apima abi Sausio 13-osios bylas. Pirmosios bylos detales, teismų logiką gerai atskleidžia Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimas *Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą* (2008)³⁷. Daug dėmesio, kaip ir kitose tyrimo dalyse, skiriama Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendžiui Sausio 13-osios byloje³⁸, 2021 m. kovo 31 d. Lietuvos apeliacinio teismo nuosprendžiui Sausio 13-osios byloje³⁹.

1. Sausio 13-osios byla ir teisinis diskursas

Šią dalį norisi pradėti mėginant atskleisti kintančią iš SSRS išsivadavusios Lietuvos teisinę realybę bendresniame kontekste, kuris apima tiek kriminologines ir viktimologines žinias, tiek tarptautinės teisės normas ir diskursą.

vės, todėl kalbinti ir didmiesčių (Vilniaus), ir mažų miestelių ar kaimelių gyventojai bei gyventojos. Interviu imti iš žmonių, dalyvavusių sausio įvykiuose. Vis dėlto ne visi jie patyrė dramatiškų sužalojimų ar kitokių ilgalaikių traumų.

32 Daugiau apie šiuos standartus – pvz.: Kristen Campbell, „Ethical challenges: Researching war crimes“, iš *Research ethics in criminology* (Routledge, 2016): 162–177.

33 Declaration on the Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, *supra* note, 13.

34 2012 m. spalio 25 d. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2012/29/ES, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai, žiūrėta 2025 m. kovo 30 d., <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:32012L0029&from=LT>.

35 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. Baudžiamasis kodeksas, *Valstybės žinios*, 2000-10-25, Nr. 89-2741; Įstatymas dėl Lietuvos Tarybų Socialinės Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo, *Vyriausybės žinios*, 1961-01-01, Nr. 18-147, įsigaliojo 1961-09-01, negalioja nuo 2003-05-01.

36 Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso 180 straipsnio ir 3 priedo pakeitimo įstatymas, TAR, 2015-12-30, Nr. 2015-20997.

37 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2008 m. vasario 19 d. sprendimas byloje *Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą*, pareiškimo Nr. 74357/01, 26764/02 ir 27434/02, žiūrėta 2025 m. kovo 30 d., <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%220001-85152%22%5D%7D>.

38 „Sausio 13-osios įvykių bylos nagrinėjimas. Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis Sausio 13-osios byloje“, žiūrėta 2025 m. kovo 20 d., <https://www.apelacinis.lt/naujienuosprendis/sausio-13-osios-ivykiu-bylos-nagrinejimas/1008>.

39 „Tiesiogiai: nuosprendžio Sausio 13-osios byloje paskelbimas“, žiūrėta 2025 m. kovo 20 d., [https://www.youtube.com/watch?v=mtlQvQebGY; „Sausio 13-osios įvykių bylos nagrinėjimas. Lietuvos apeliacinio teismo nuasmenintas nuosprendis \(2021 m. kovo 31 d.\)“, žiūrėta 2025 m. gegužės 22 d., <https://www.apelacinis.lt/naujienuosprendis/sausio-13-osios-ivykiu-bylos-nagrinejimas/1008>.](https://www.youtube.com/watch?v=mtlQvQebGY; „Sausio 13-osios įvykių bylos nagrinėjimas. Lietuvos apeliacinio teismo nuasmenintas nuosprendis (2021 m. kovo 31 d.)“, žiūrėta 2025 m. gegužės 22 d., https://www.apelacinis.lt/naujienuosprendis/sausio-13-osios-ivykiu-bylos-nagrinejimas/1008)

Visų pirma reikia trumpai priminti, kaip buvo konstruojama pati Sausio 13-osios byla. Nors teoriškai toks požiūris diskutuotinas, praktiškai buvo dvi Sausio 13-osios bylos, vyko atskiri jų nagrinėjimai, priimti atskiri nuosprendžiai. Taip nutiko todėl, kad iš pagrindinės bylos vėliau buvo išskirta kita. Pirmoji Sausio 13-osios byla Lietuvos teismuose pradėta nagrinėti 1996 m. Antroji byla po kurio laiko išskirta dėl pasikeitusių įstatymų (Lietuvoje posovietiniu laikotarpiu intensyviai vyko baudžiamosios teisės reforma) ir fakto, kad bylos sudarymo metu Lietuvos teisėje nebūta galimybės teisti įtariamuosius už akių (*in absentia*), todėl byla nagrinėta tik 6 kaltinamųjų atžvilgiu. Be to, Vilniaus apygardos teismą pasiekusioje byloje buvo nustatyta šiurkščių tuo metu galiojusių baudžiamojo proceso normų pažeidimų. Likusių 42 asmenų atžvilgiu byla buvo išskirta ir grąžinta tirti Generalinei prokuratūrai, ji pasiekė teismą tik po dviejų dešimtmečių⁴⁰.

Pirmoji Sausio 13-osios byla buvo nagrinėjama ir dėl nusikaltimų prieš civilius, tačiau teisiniame diskurse, regis, labiausiai akcentuojama, kad joje kaltinamieji nuteisti pagal šiuos tuometinio Baudžiamojo kodekso straipsnius: 68 straipsnį (viešas raginimas jėga nuversti valstybės suverenitetą) ir 70 straipsnį (antivalstybinių organizacijų sukūrimas ir dalyvavimas jų veikloje)⁴¹.

Nuosprendis šioje byloje priimtas 1999 m. rugpjūčio 23 d. Vilniaus apygardos teisme⁴². Pirmojoje byloje buvo itin svarbu įrodyti, kad kaltinamieji veikė sąmoningai, su Maskvos žinia, apie jos planus žinojo, jiems pritarė ir talkino: „Vieną reikšmingiausių bylų išnagrinėjęs teismas nustatė, kad visi antivalstybiniai pranešimai, nukreipti prieš valstybę, buvo svarstomi partijos biure, centro komitete, paskui – suvažiavimuose. Ši partija buvo tarši Maskvos veiksmų Lietuvoje priedanga.“⁴³ Svarbu paminėti, kad „bylą nagrinėję teisėjai didžiausiu pasiekimu laiko tai, kad šio nuosprendžio nepakeitė nei nuteistųjų skundus nagrinėjęs Lietuvos apeliacinis teismas, nei Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, nei Europos Žmogaus Teisių Teismas“⁴⁴.

Pažymėtina, kad byla iš karto susidomėjo žiniasklaida. Apie ją rašė pagrindiniai to meto dienraščiai⁴⁵, buvo sukurtas dokumentinis filmas „Tiesa ir teisingumas“⁴⁶. Taigi tiek aukos, tiek kaltininko diskurso konstravimas vyko lygiagrečiai su teisiniais procesais, naudojant tokius žiniasklaidos kanalus kaip valstybinė televizija, o tai suponuoja, kad būta nemenko pačios valstybės suinteresuotumo formuojant teisinį, kriminologinį ir viktimologinį diskursus apie sausio įvykius.

40 „1991 m. sausio įvykių byla: prieš 20 metų ir šiandien“, *supra note*, 2.

41 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2008 m. vasario 19 d. sprendimas byloje *Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą*, *supra note*, 37: 10–11.

42 Žalimas, „Melo kojos trumpos. Teismų sprendimai Sausio 13-osios byloje“, *supra note*, 22.

43 „1991 m. sausio įvykių byla: prieš 20 metų ir šiandien“, *supra note*, 2.

44 *Ibid.*

45 Žr., pvz.: „Sausio 13-osios byloje – vėl pertrauka“, *Lietuvos rytas*, 1996 m. gruodžio 12 d., 3; „Sausio 13-osios sąmokslininkai suimti teismo salėje“, *Lietuvos aidas*, 1999 m. rugpjūčio 27 d., 1. Daugiau žr.: Černevičiūtė ir Zaksaitė, *supra note*, 17.

46 „Tiesa ir teisingumas“, dokumentinis filmas, rež. Edmundas Zubavičius, LRT mediateka, 2000 m. sausio 1 d., žiūrėta 2025 m. rugsėjo 20 d., <https://www.lrt.lt/mediateka/video/tiesa-ir-teisingumas?srsId=AfmBOopb-GHlCociEKEFQqSzPkJ8AHyAfvMl8ooVbMjwOpUKvXpxLO72H>.

Nors minėtame filme teismo procesas ir perfiltruotas režisieriaus, operatoriaus meniniu žvilgsniu, iš kino kameros įrašytų nukentėjusiųjų, liudininkų ir kaltinamųjų žodžių galime rekonstruoti, kaip teisme vaizduojami aukos, nusikaltėliai ir pats nusikaltimas. Čia priešpriešos principu konstruojami tokie vaizdiniai: siaubingą smurtą kentusios, nuo jo mirusios tiesioginės sausio įvykių aukos, kančios palaužti jų artimieji ir komunistinės ideologijos „matricoje“⁴⁷ vis dar gyvenantys kaltinamieji, savo veiksmuose neižvelgiantys nusikaltimo sudėties, patys laikantys save politinio susidorojimo aukomis. Kaip teigia vienas iš kaltinamųjų gynėjų, jie nepripažįsta prisidėję prie smurtinių veiksmų, nors pačių faktų neneigia. Veikiau kaltinimą stengiasi perkelti tuometinei faktinei ir teisėtai Lietuvos valdžiai – dėl neva įvykusio žmonių išprovokavimo smurtui. Už smurtą atsakingais, kaip galima suprasti iš advokatų ir pačių kaltinamųjų kalbų, kaltinamieji laiko M. Gorbačiovą ir teisėtos Lietuvos valdžios atstovus, ypač V. Landsbergį. Kita vertus, aukos kalba apie kur kas empiriškėnę faktinę tikrovę, kurioje būtent trauma, žaizda, mirtis, o ne politinės ideologijos ar net tautiniai jausmai yra pagrindiniai „veikėjai“⁴⁸.

Antrosios Sausio 13-osios bylos nagrinėjimas vyko daugybę metų. Pirmosios instancijos teismo (Vilniaus apygardos teismo) nuasmenintas nuosprendis buvo paskelbtas 2019 m. kovo 27 d.⁴⁹ Lietuvos apeliacinis teismas bylą nagrinėjo nuo 2020 m. rugsėjo 15 d. iki 2020 m. lapkričio 12 d. Sprendimas Lietuvos apeliaciniame teisme paskelbtas 2021 m. kovo 31 d.⁵⁰

Svarbu pažymėti, jog 2016 m. liepos mėnesį Vilniaus apygardos teismas nutartimi pripažino, kad nėra pagrindo inicijuoti atskiro tyrimo dėl buvusio SSRS vadovo Michailo Gorbačiovo baudžiamosios atsakomybės už 1991 m. sausio 11–13 d. įvykius, kurių mėginta formuoti, remiantis Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 113 straipsnyje nustatytu pagrindu („aplauidus vado pareigų vykdymas“): „Palaikydama minėtą teismo nutartį, Lietuvos Generalinė prokuratūra teismo, o tuo pačiu ir savo, poziciją motyvavo tuo, kad „esami duomenys neleidžia daryti išvados, kad M. Gorbačiovas žinojo apie ketinamus įvykdyti karinius veiksmus ir kad nesiėmė priemonių šiems veiksmams nutraukti.“⁵¹

Žinoma, M. Gorbačiovo atsakomybės klausimas nėra vienareikšmis. Vis dėlto faktas, jog jis Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros nebuvo iškviestas į apklausą (bent jau kaip specialusis liudytojas), byloja, kad Lietuva šioje byloje nesiėmė visų priemonių teisingumui atkurti. Kai kurie tyrėjai – pavyzdžiui, Mindaugas Rumšas – mano, kad teisinio pagrindo inicijuoti M. Gorbačiovo baudžiamąjį persekiojimą, argumentuojant aplaidžiu vado pareigų vykdymu, būta⁵².

Sausio 13-osios bylose buvo aiškiai identifikuotos aukos ir joms padaryta žala: tiek

47 „Matricos“ simbolių sovietinei tikrovei pavaizduoti pritaikė ir mokslškai pagrindė istorikas Aurimas Švedas. Žr. daugiau: Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija* (Vilnius: Aidai, 2009).

48 „Tiesa ir teisingumas“, *supra note*, 46.

49 Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis Sausio 13-osios byloje, *supra note*, 38.

50 2021 m. kovo 31 d. Lietuvos apeliacinio teismo nuasmenintas nuosprendis Sausio 13-osios byloje, *supra note*, 39.

51 Rumšas, *supra note*, 25: 23.

52 *Ibid.*

žuvusieji, jų šeimos nariai, tiek sunkiai ar lengvai sužalotieji. Pavyzdžiui, 2019 m. nuosprendyje itin detaliai aprašomos aukos, prieš jas panaudoti nusikaltami veiksmai, akcentuojama šių veiksmų tyčia. Antrojoje byloje kaip kaltinamieji identifikuoti net 67 asmenys. Visi kaltinamieji minėtame 2019 m. nuosprendyje pripažinti kaltais, jiems skirtos laisvės atėmimo bausmės nuo 4 iki 14 metų⁵³. Jie buvo kaltinami nusikaltimais, numatytais Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse: 100 straipsnyje⁵⁴ (Lietuvos Respublikos 2011 m. kovo 22 d. įstatymo Nr. XI-1291, įsigaliojusio 2011 m. kovo 31 d., redakcija), 101 straipsnyje⁵⁵ (Lietuvos Respublikos 2011 m. kovo 22 d. įstatymo Nr. XI-1291, įsigaliojusio 2011 m. kovo 31 d., redakcija), 103 straipsnio⁵⁶ (Lietuvos Respublikos 2011 m. kovo 22 d. įstatymo Nr. XI-1291, įsigaliojusio 2011 m. kovo 31 d., redakcija) 1 dalyje.

Svarbu paminėti, kad tuo metu, kai vyko sausio įvykiai, Lietuva buvo ką tik išėjusi (ar beišeinanti) iš sovietinės teisinės tikrovės. Tad didžiulė atsakomybė jauną valstybę užklupo iš esmės nepasiruošusią, neturinčią reikiamų tokių situacijai įstatymų, stokojančią gerai paruoštų teisininkų. Panašūs smurtiniai valstybiniai nusikaltimai neretai ir taip būna sunkiai įrodomi, o Lietuvos atveju tai buvo dar sudėtingiau.

Tad koks buvo tas nusikaltimas? Savo teorijoje apie valstybinius nusikaltimus Kauzlaric, Matthews ir Miller, kaip minėta, teigia, kad „valstybės įvykdomi nusikaltimai“ gali būti vykdomi ir prieš savos, ir prieš kitos valstybės piliečius ir savos, ir svetimos valstybės struktūrų atstovų⁵⁷.

Minėtieji autoriai nurodo tokius (valstybės vykdomų ar įvykdytų) nusikaltimų tipus:

a) vietinis – tarptautinis (angl. *Domestic-International Governmental Crime*), įvykstantis jį vykdančios valstybės geografinėje ir jurisdikcijoje, pažeidžiantis tarptautinės teisės normas ir (ar) žmogaus teises; **b) tarptautinis – tarptautinis** (angl. *International-International*

53 Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis Sausio 13-osios byloje, *supra note*, 38.

54 100 straipsnis. „Tarptautinės teisės draudžiamas elgesys su žmonėmis. Tas, kas tyčia, vykdydamas ar remdamas valstybės ar organizacijos politiką, dideliu mastu arba sistemingai užpuldinėjo civilius ir juos žudė arba sunkiai sutrikdė jų sveikatą; sudarė tokią gyvenimo sąlygą, kad jos lėmė žmonių žūtį; prekiaavo žmonėmis; deportavo gyventojus; kankino, žagino, įtraukė į seksualinę vergovę, vertė užsiimti prostitucija, priverstinai apvaisino ar sterilizavo; persekiojo kurią nors žmonių grupę ar bendriją dėl politinių, rasinių, nacionalinių, etninių, kultūrinių, religinių, lyties ar kitų motyvų, kuriuos draudžia tarptautinė teisė; žmones sulaikė, areštavo ar kitaip atėmė jų laisvę, kai toks laisvės atėmimas nepripažįstamas, ar nepranešė apie žmonių likimą arba buvimą vieta; vykdė apartheido politiką, baudžiamas laisvės atėmimu nuo penkerių iki dvidešimties metų arba laisvės atėmimu iki gyvos galvos.“ Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas. Baudžiamasis kodeksas, *Valstybės žinios*, 2000-10-25, Nr. 89-2741.

55 101 straipsnis. „Tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žudymas. Tas, kas karo, tarptautinio ginkluoto konflikto, okupacijos ar aneksijos metu pažeisdamas tarptautinės humanitarinės teisės normas įsakė žudyti ar žudė: asmenis, kurie kapituliavo sudėdami ginklus arba neturėdami kuo priešintis; sužeistus asmenis, ligonius ar žuvančio karo laivo jūreivius; karo belaisvius; okupuotoje, okupuotoje, užgroboje ar karo veiksmų teritorijoje buvusius civilius ar kitus asmenis, kuriems karo metu suteikiama tarptautinė apsauga, baudžiamas laisvės atėmimu nuo dešimties iki dvidešimties metų arba laisvės atėmimu iki gyvos galvos.“ *Ibid*.

56 103 straipsnis. „Tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žalojimas, kankinimas ar kitoks nežmoniškas elgesys su jais. Tas, kas karo, tarptautinio ginkluoto konflikto metu arba okupacijos ar aneksijos sąlygomis įsakė tremti ar trėmė civilius gyventojus iš okupuotos ar aneksuotos teritorijos į okupavusios ar aneksavusios arba trečiosios šalies teritoriją; įsakė perkelti ar perkėlė okupuotos valstybės civilius gyventojus į okupavusios šalies teritoriją, baudžiamas laisvės atėmimu nuo penkerių iki penkiolikos metų.“ *Ibid*.

57 Kauzlarich, Matthews ir Miller, *supra note*, 16: 173–194.

Governmental Crime), įvykstantis už šios valstybės jurisdikcijos, pažeidžiantis tarptautinės teisės normas ir (ar) žmogaus teises; **c) vietinis-vietinis** (angl. *Domestic-Domestic Governmental Crime*), įvykstantis tos valstybės teritorijoje ir jurisdikcijoje, pažeidžiant tik jos teisinės normas, **d) tarptautinis – vietinis** (angl. *International-Domestic Governmental Crime*), įvykstantis už šios valstybės jurisdikcijos ribų, tačiau pažeidžiant tik jį vykdančios valstybės arba vietinės jurisdikcijos teisės normas. O šių nusikaltimų auka minėtieji autoriai laiko individus arba grupes, kurios patyrė ekonominę, kultūrinę ar fizinę žalą, skausmą, atskirtį ar išnaudojimą dėl konkrečios valstybės veiksmų ar politikos, pažeidusių teisę ir tarptautiniu mastu pripažįstamas žmogaus teises⁵⁸. Nors Sausio 13-osios byloje žala aukoms, kaip minėta, suformuluota aiškiai, iš šalies žvelgiant, pagrindinis klausimas galėtų kilti dėl jurisdikcijos.

Lietuva, 1990 m. paskelbusi Kovo 11-osios aktą, 1991 m. sausio įvykių metu dar nebuvo kitų valstybių pripažinta kaip suvereni nuo Sovietų Sąjungos valstybė, savarankiškas teisinis subjektas. Pačių nusikaltimo vykdytojų požiūriu, smurtinius veiksmus jie vykdė savo jurisdikcijoje, nes Kremlius Lietuvos atsiskyrimo tuo metu nepripažino. Iš čia kilo ir sausio įvykių kaltininkų gynybos teisme strategija, ir apskritai suvokimas apie patį nusikaltimą ir jo aukas.

Kaip savo prisiminimuose pasakojo tuometinis Lietuvos generalinis prokuroras Artūras Paulauskas, vos tik pradėjus tirti Sausio 13-osios bylą – o pirmieji įkalčiai buvo renkami dar 1991 m. sausio 13-osios naktį – jo kolegos iš SSRS Lietuvos jurisdikcijos šiuo klausimu nepripažino. SSRS prokurorų ir baudžiamojo persekiojimo sistemos atstovų tonas, pasak A. Paulausko, ėmė švelnėti po 1991 m. vasaros pučo Maskvoje. Kaip pasakoja A. Paulauskas, kai Maskvos kolegų buvo paprašyta pagalbos tiriant bylą, „iš pradžių mums leido pabendrauti ir su Jazovu, ir su Kriučkovu, bet jie atsisakė duoti parodymus“. Visgi laikui bėgant į SSRS paveldą teises pareiškusios Rusijos tonas kito: „Vėliau vis mažėjo ir mažėjo to noro bendradarbiauti. Po to jau atvirai pradėjo sakyti, kad jie nelaiko, jog šitie veiksmai buvo nusikalstami, kad maždaug tuo metu buvo TSRS ir kad jie turėjo teisę šitaip elgtis.“⁵⁹

Galima būtų ginčytis, ar sausio įvykiais buvo pažeistos pačios sovietinės teisės normos – kitaip sakant, ar pats nusikaltimas ir jo aukos galėtų būti priskirti **vietiniam – vietiniam** valstybės vykdomo nusikaltimo tipui. Sovietų Sąjunga buvo ratifikavusi 1972 m. Helsinkio deklaraciją, pasirašiusi Konvenciją dėl genocido. Vis dėlto šios normos, draudžiančios nusikaltimus žmoniškumui, žmogaus teisių fundamentalius pažeidimus, nebuvo integruotos nei į sovietinės Rusijos, nei į Lietuvos SSR baudžiamąjį kodeksą.

Net jei tokia logika būtų buvusi teisinga, tai nereiškia, kad jokie įstatymai nebuvo pažeisti ir nusikaltimas neįvykdytas. Juk net jei sutiktume, kad Lietuva, kaip savarankiškas teisės subjektas, neegzistavo, smurtą prieš neginkluotus civilius įvykdžiusios struktūros

58 Kauzlarich, Matthews ir Miller, *supra note*, 16: 175–178.

59 Vilijus Narkūnas, „Byla, užvirusi dar Sausio 13-osios nakties sukuryje: kaip Lietuva surėmė pečius ir iškovojo istorinį teisingumą“, LRT, 2024 m. sausio 13 d., https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2169322/byla-uzvirusi-dar-sausio-13-osios-nakties-sukuryje-kaip-lietuva-sureme-pecius-ir-iskovojo-istorini-teisinguma?srsltid=AfmBOorDxaAoJR4-Tzxb7Eylv_4H8Jh_5tM6xANgdmDNEiD6ehoo_ZJ.

pažeidė tarptautinę teisę; tad nusikaltimas tokiu atveju būtų priskirtinas **vietiniam – tarptautiniam** valstybės vykdomo arba įvykdyto nusikaltimo tipui.

Vis dėlto pati Lietuva, kaip rodo čia pateiktas bylos aprašymas, jau jautėsi suvereniui teisės subjektu ir pilnaverte valstybe. Tad pagal Kauzlaric, Matthews ir Miller klasifikaciją ji sausio įvykių kaltininkų veiksmus vertino kaip kitos valstybės (SSRS) padarytą tiek pačios Lietuvos teisės (**tarptautinis – vietinis**), tiek bendrai tarptautinės teisės normų pažeidimą (**tarptautinis – tarptautinis**).

Panašu, kad Lietuvos požiūris buvo arčiausiai tiesos – kaip įrodė, pavyzdžiui, Dainius Žalimas. Jo teigimu, jau nuo pat pradžių sausio įvykių smurtą reikėjo kvalifikuoti kaip kitos valstybės agresiją prieš Lietuvą ir karo nusikaltimus⁶⁰.

Regis, nusikaltimo aukos vienareikšmiškai pripažino pačios Lietuvos, o ne SSRS suverenitetą. Prisimindamas Sausio 13-osios bylos nagrinėjimą, jos teisėjas S. Lemežis teigė: „Iš klausėme kiekvieną žmogų. Jų pasakojimai parodė, kad nepriklausomai nuo tautybių už Lietuvos nepriklausomybę kovojo visa Lietuva.“⁶¹

Daugelis šiame straipsnyje aprašomo tyrimų dalyvių per interviu taip pat akcentavo vienybės, tautos solidarumo jausmą. Vienas iš jų, nukentėjęs ginant Spaudos rūmus, sakė: *...nebuvo didelio tuo metu žmonių susipriešinimo dėl nepriklausomybės. Pasirodė, kad tų, prieš Lietuvos nepriklausomybę, yra vienetai, o visi šitie buvę funkcionieriai, komjaunimo ir, pavyzdžiui, šita... iš karto persimetė į kitą pusę – į Lietuvos nepriklausomybę ir dirbo Lietuvos nepriklausomybės labui, nes vis tiek atėjo sąjūdiečiai...⁶²*

Tyrimo dalyviai pabrėžė pasipriešinimą imituojamam, iš Kremliaus reguliuojamam perversmui, kaip Lietuvos Nepriklausomybės alternatyvai. Vienas iš jų teigė, kad jau per sausio įvykius, grėsmės akivaizdoje, važiuojant tankams, minia kategoriškai nepriėmė žinios apie neva keičiamą valdžią, buvo girdėti pasipriešinimo šūksniai:

...grynai leido įrašą tokį, kokį su tokiu akcentu, lietuviškai kalbėjo, bet su tokiu... gal kalbėjo ir dviem kalbom, neatsimenu iš čia, apimti euforijos... prašom skirstytis namo, jūsų valdžia jus išdavė, atseit, ir panašiai, ir panašiai, nes mes čia jus turime jus apginti. Nuo kažko tai ten apginti mus reikia, nuo perversmo fašistinio ar nuo kažko panašaus. Ir žmonės, aišku, nesiskirstė, pradėjo čia kas ploti, kas švilpti, kas šaukti.⁶³

Be to, daugelis, nukentėjusiųjų byloje teigė, kad jau pats žmonių pasirinkimas ginti valstybei svarbius objektus byloja apie daugumos konsensusą dėl Lietuvos Nepriklausomybės. Akcentuojama, kad toks solidarumas susiformavo jau su Sąjūdžiu. Vienas iš tyrimo dalyvių sakė:

...manau, kad pagrindinį dalyką ir įtaką man padarė tas tautos atbudimas, kuris siejamas, aš manau, su Sąjūdžiu pirmoj eilėj, tai tada jau pasijuto, sakysim, tarytum kažkokio oro gurkšnis, gryno, ir taip yra kažkur vadinamas. Manau, kad viduje, manau, tas homo

60 Žalimas, „SSRS agresija prieš Lietuvos Respubliką 1991 m. sausį: tarptautiniai teisiniai aspektai“, *supra note*, 22; Žalimas, „Melo kojos trumpos. Teismų sprendimai Sausio 13-osios byloje“, *supra note*, 22.

61 „Sausio 13-osios byla: prieš 20 metų ir šiandien“, *supra note*, 2.

62 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1952 m., 2021 m. rugsėjo 18 d. Tyrimo dalyvių kalba visur netaisyta, jų citatos pateikiamos pasviruoju šriftu.

63 *Ibid.*, interviu su vyru, g. 1970 m., 2021 m. sausio 24 d.

*sovieticus žmogus sugriuvo, tiesiog aš supratau, kad iš tiesų, kas yra, kas yra ta netikra sąjunga broliškų respublikų ir kas iš tiesų yra Lietuva...*⁶⁴

Akcentuojama, kad buvo mažai abejonių, ar toks sprendimas – eiti į riziką, nujaučiamą ar net akivaizdų pavojų – yra teisingas. Kitas tyrimo dalyvis, televizijos bokšto gynėjas, pabrėžė:

*Reikėjo, vadinasi, reikėjo ir tokia situacija, kad grynai vidinis balsas, kad: „Tu turi ten būti ir turi kažką tai daryti.“*⁶⁵

Šią tautos vienybę, susitelkimą, pilietiškumą pažymėjo ir pirmosios bylos teismo posėdžiuose kalbėję liudininkai politikai: Romualdas Ozolas, Vytautas Landsbergis. Landsbergis kalbėjo apie bolševikų sąmokslą nuversti teisėtą ir legitimią Lietuvos valdžią. Ozolas samprotavo, kad „žmonės puikiai žinojo, ką jie daro, likdami prieš tankus“, pasak jo, kiekvienas pilietis tuo metu buvo „vyriausybė“. Tuo buvo atsakoma į kaltinamųjų teiginius, kad jie reprezentavo ne tik svarbią tuometinės Lietuvos dalį, bet net ir neva legitimią valdžią. Šį tautos ir teisėtai išrinktos valdžios bendrai sukurtos Kovo 11-osios Lietuvos vaizdinį užtvirtino Algirdas Brazauskas, priekaištaudamas kaltinamiesiems, laiku neperskaičiusiems „laiko ženklų“ – suponuodamas, kad net jis, itin svarbus komunistinės nomenklatūros atstovas, palaikė Nepriklausomybę nuo SSRS⁶⁶. Panašu, kad Brazausko liudijimas buvo neatsitiktinis – juo tuometinė (XX a. dešimtojo dešimtmečio ir XXI a. pirmojo dešimtmečio pradžios) Lietuva siekė dar labiau įtvirtinti daugumos konsensuso dėl nepriklausomybės byrant SSRS vaizdinį.

Hipotezė apie visuomenės vienybę, susitelkimą dėl bendro tikslo, paramą atsiskyrimui nuo SSRS ir demokratiškai išrinktai Aukščiausiajai Tarybai minima ir EŽTT sprendime byloje *Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą*. Tame sprendime nurodoma, kad Lietuvos komunistų partijos atsiskyrimas nuo SSRS komunistų partijos buvo remiamas buvusios vieningos LKP daugumos, kad naujoji, atsiskyrusioji LKP siekė partinio pliuralizmo ir pritarė Lietuvos nepriklausomybei, kad Sąjūdis laimėjo demokratinius rinkimus ir Kovo 11-osios aktas buvo priimtas demokratiškai rinktos Lietuvos valdžios daugumos, kad niekas iš atsiskyrusiosios, Maskvai lojalios komunistų partijos taip ir nebuvo išrinktas į parlamentą (nors rinkimai vyko pagal oficialias, legalias Sovietų Sąjungos procedūras)⁶⁷.

Be abejo, EŽTT buvo svarbu įrodyti, kad nacionalinių Lietuvos teismų procesas prieš Sausio 13-osios įvykių kaltininkus buvo paremtas galiojančiais teisės aktais: „1990 m. lapkričio 10 d. buvo pakeistas Baudžiamojo kodekso 70 straipsnis, draudžiantis veiklą, *inter alia*, pažeidžiančią Lietuvos Respublikos konstitucinę santvarką, šią normą atskiriant

64 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1967 m., 2021 m. sausio 21 d.

65 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Miglė Bražėnaitė), interviu su moterim, g. 1970 m., 2021 m. spalio 25 d.

66 „Tiesa ir teisingumas“, *supra note*, 46. R. Ozolo liudijimas – maždaug nuo 45 min., V. Landsbergio liudijimas – maždaug nuo 54 min., A. Brazausko liudijimas – maždaug nuo 38 min.

67 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2008 m. vasario 19 d. sprendimas byloje *Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą*, *supra note*, 37: 3–4.

nuo ankstesnio antisovietinės veiklos draudimo⁶⁸. Vadinasi, Strasbūro teismui buvo svarbu, kad pirmojoje Sausio 13-osios byloje Lietuvos teismuose buvo vadovaujama *lex retro non agit* principu; kad įstatymai, kuriuos nuteistieji pažeidė, egzistavo nusikaltimo padarymo metu.

Taigi galima konstatuoti, kad Lietuvos baudžiamoji teisė, Lietuvos teismai legitimavo su Sausio 13-osios įvykiais susijusių aukų statusą, pripažindami patį nusikaltimą. Taip buvo teisiškai pripažintas ir nekvestionuojamai įvykęs „viktimizacijos faktas“.

Sausio 13-osios byloje baudžiamasis procesas nebuvo labai problemiškas – bent jau palyginti su tokiais baudžiamaisiais procesais, kurie eina, pavyzdžiui, universaliosios jurisdikcijos keliu. Buvo aiškūs, žinomi, teisme dalyvavo ir kai kurie nusikaltėliai, ir aukos, ir jų atstovai. Tiesa, bylos specifika lėmė, kad daugelį antrosios Sausio 13-osios bylos kaltinamųjų teko teisti jiems nedalyvaujant, pasinaudojant Lietuvos teisėje jau po šių įvykių atsiradusia galimybe teisti *in absentia*.

Tad galima teigti, kad per 1991 m. sausio įvykius įvykdyti nusikaltimai prieš civilius klasifikuotini ne kaip tos pačios valstybės smurtas prieš savo piliečius, bet kaip nusikaltimas, pažeidžiantis ir nacionalinę ir tarptautinę teisę, SSRS įvykdytas prieš kitos suverenos valstybės piliečius.

2. Sausio 13-osios įvykių aukos ir „išlikusieji“ viktimologiniame diskurse bei pačių aukų savirefleksija

Šiame skyriuje pažvelgsime į tai, kaip sąvoką „auka“ supranta pačios aukos. Mėginsime atskleisti, kokia sausio įvykių „idealios aukos“ samprata susiklostė Lietuvoje ir kaip ji koreliavo su pačių aukų realybe.

Pasak Christine Schwöbel-Patel, ne tik įprastų, bet ir tarptautinių nusikaltimų aukų paveikslą konstravimui analizei yra tinkama N. Christie teorija. Savo darbe Schwöbel-Patel pateikia pavyzdį, kaip Christie „idealios aukos“ koncepcija atsiskleidžia konstruojant aukos paveikslą Tarptautiniame baudžiamajame teisme. Autorė pažymi, kad „idealiai aukai“ priskiriamos tokios savybės kaip pasyvumas, moteriškumas ir groteskiškumas. Groteskiškumas šiame kontekste suprantamas kaip fizinis bruožas, pabrėžiančių aukos statusą, su-reikšminimas ir išryškėjimas: pavyzdžiui, nuotraukose akcentuojami aukai traumos palikti randai, žaizdos. Vaizduojami ir deformuoti kūnai, be galūnių ir pan. O „moteriškumas“ sietinas su faktu, kad kaip tipinės aukos paveikslas dažnai pasitelkiamos moterys ir vaikai. Vyrų, formuojant sunkų tarptautinės teisės pažeidimų aukų įvaizdį, demonstruojami rečiau⁶⁹.

Be to, „idealios aukos“ vaizdinys susiejamas su „idealaus nusikaltėlio“ vaidmeniu, jie tarsi negali egzistuoti vienas be kito: „Neįmanoma atskirti aukos konstrukto nuo kaltininko ir net teisės lauko atstovo. Šie vaidmenys įtvirtina vienas kitą. Auka negali atrodyti

68 „On 10 November 1990 Article 70 of the Criminal Code was amended to prohibit activities, *inter alia*, undermining the constitutional order of the Republic of Lithuania, as distinguished from the previous prohibition on anti-Soviet activities...“ *Ibid.*, 4.

69 Schwöbel-Patel, *supra note*, 11: 709–719.

silpna ir pažeidžiama, nebent nusikaltėlis yra stiprus, o teisingumo atstovas – racionalus. Kaip teigia Christie, „idealioms aukoms reikia idealių nusikaltėlių“.⁷⁰

Taigi pagal šią interpretaciją aukos ir nusikaltėlio paveikslas tiesiogiai priklauso nuo jų tarpusavio santykio ir net nuo „teisingumo agento“ (pvz., tarptautinio teismo teisėjo ar advokato, o gal ir paties teismo ar prokuratūros) įvaizdžio. Nusikaltėlis ir auka yra tarpusavyje priklausomi: „Kuo idealesnė auka, tuo idealesnis tampa nusikaltėlis. Kuo idealesnis nusikaltėlis, tuo idealesnė yra auka.“⁷¹ Todėl „idealus nusikaltėlis“ yra „idealios aukos“ priešingybė: stiprus, vyriškas, iniciatyvus ir keliantis pavojų. Jis taip pat yra nepriklausomas ir politizuotas. Jis neturi jau minėtųjų empatiją sukeliančių grotesko bruožų. Visgi „idealus nusikaltėlis“ yra tiesiog „bjaurus“, vaizduojamas nepatraukliai. Be to, nusikaltėlis yra blogas – ir jo blogis skatina tiek teisinę bendruomenę, tiek visuomenę susitapatinti su auka⁷². Kaip matėme praeitame skyriuje, Lietuvos atveju aukos paveikslas konstravimui taip pat buvo būdingas tam tikras nusikaltėlio vaizdinys kaip ideologiškai angažuoto, sovietinės blogio imperijos tarno, nesugebančio per ideologinius lozungus išvengt tikros aukų kančios (pvz., Burokevičius, Jermalavičius). O žudžiusieji – kaip pamatysime netrukus, šiame skyriuje – vaizduoti kaip žiaurūs, neteisingą ir pagal tarptautinę teisę neteisėtą įsakymą vykdančios kariškos⁷³.

Besivystant viktimologijai, kaip minėta, paaiškėjo, jog „idealios aukos“ vaizdavimas nebūtinai atliepia pačių aukų poreikius – taip atsirado sąvoka „išlikusysis“ (angl. *survivor*), pabrėžianti aukos stiprybę įveikiant trauminę patirtį. Vis dėlto abejojama, ar toks traktavimas visada tinka, nes tyrimai su seksualinės prievartos aukomis pademonstravo, kad ši smurtą ir siaubingą patirtį įveikusių „herojaus“ ar „herojės“ etiketė neretai trikdo nukentėjusiuosius, skatina šių asmenų atžvilgiu didelius lūkesčius, kurie patiems nukentėjusiesiems tampa papildoma našta⁷⁴. Todėl kaip kompromisas siūlomas angliškas terminas *transcender* – peržengusysis, įveikusysis⁷⁵. Kita vertus, minėtieji kompromisai netinka dėl tos priežasties, kad ne visos aukos, deja, išgyvena.

Schwöbel-Patel aprašytoji dichotomija konstruojant aukos paveikslą puikiai atsiskleidžia iš tuometinio generalinio prokuroro A. Paulausko su LRT žurnalistais pasidalinto sakinio apie Sausio 13-osios įvykius ir bylą: „Ta byla pasidalijo į dvi dalis. Viena dalis buvo kariškiečiai, kurie užėmė aktyvią poziciją visoje šioje Sausio 13-osios byloje, kurie puolė, traukė, šaudė. Ir buvo nukentėję, kurie gynė.“⁷⁶

Taigi, čia ima skleisti blogos moralės kaltininko (*puolė, traukė, šaudė*) ir teisios, pasiaukojančios aukos (*gynė, rizikuodama gyvybe*) paveikslas. Reikšmingas šiuos aspektu ir teisingumo atstovo – racionalaus teisingumo agento – žvilgsnis. Pats Paulauskas šiame LRT straipsnyje pasakoja, kaip jau tragišką sausio naktį, nepasiduodamas emocijoms, ima rinkti

70 Schwöbel-Patel, *supra note*, 11:718.

71 *Ibid.*

72 *Ibid.*

73 Narkūnas, *supra note*, 59.

74 Meghan Warner, „Not a victim, not a survivor“, *Contexts* 23, 2 (2024): 12–17.

75 Kristen Lee Discola, *Constructing Victim, Survivor, and Transcender Identities, Redefining Murder, Transforming Emotion* (Routledge, 2020).

76 Narkūnas, *supra note*, 59.

įkalčius, dirbti savo darbą teisingumo labui.

Įdomu tai, kad Sausio 13-osios įvykių aukos net ir teisiniame ir kriminologiniame diskurse ne visada atitinka klasikinę „idealios aukos“ sampratą – auka nėra pasyvi. Teisėjas Stasys Lemežis, kalbėdamas apie Sausio 13-osios bylos aukas ir liudininkus, sakė: „Iš žmonių pasakojimų jautėsi begalinis atsidavimas, visi jie didvyriai“; „Vienos senutės, atvykusios liudyti iš Joniškio, pasakojimas lig šiol įstrigęs atmintyje. „Atsiklaupiau prieš tanką ir rusiškai tankistui šaukiau: „Šauk į mane, nors aš tau močiutė! Tu į mane šausi!?“ Ir tankas sustojo.“⁷⁷

Pirmojoje byloje liudiję nukentėjusiųjų giminės taip pat pabrėžė tą sausio naktį žuvusiųjų savarankiškumą, politinį angažuotumą, apsisprendimą ginti trapią Lietuvos nepriklausomybę. Kaip teigė Dariaus Gerbutavičiaus motina, per Sausio 13-osios įvykius praradusi septyniolikmetį sūnų, jis nuo ankstyvos paauglystės išitraukė į Sąjūdžio veiklą, pats kvestionavo rusifikacijos praktikas okupuotos Lietuvos mokyklose, su draugais dalyvavo protesto akcijose, stebėjo ir fiksavo sovietinių jėgos struktūrų judėjimą. Moteris pabrėžė, kad nors visa šeima buvo nusiteikusi patriotiškai, sūnus savo politines pažiūras pasirinko pats, savarankiškai sprendė, kokioje veikloje dalyvauti, dažnai jo politinė veikla vyko savarankiškai, atskirai nuo tėvų⁷⁸. Taigi, Sausio 13-osios byloje ir ją atspindėjusiame viešajame kriminologiniame bei viktimologiniame diskursuose pabrėžiamas aukų subjektiškumas, jų galia. O tai yra priešingybė „pasyvios aukos“ sampratai.

Vis dėlto analizuojant būtent per šį tyrimą vykdytus interviu įdomu tai, kaip subjektyviai yra reflektuojamos buvimo auka, traumos patirtys. Vieni nukentėjusieji aukos statusą sureiškina, o kiti jo tarsi kratosi. Vieni sutinka būti didvyriais ir jais jaučiasi, kiti tam aktyviai priešinasi. Taigi, realios aukų patirtys ir jų (per)konstravimas laiko perspektyvoje skiriasi nuo bylos diskurso. Visų pirma jos yra daug įvairesnės.

Tai atitinka Dawn L. Rothe ir David Kauzlaric teorines išvalgas, kad humanitarinės teisės pažeidimų auka yra apibrėžiama ir viešajame diskurse vaizduojama kultūriškai, tačiau paties asmens, tapusio auka, socialinė ir asmeninė tikrovė yra subjektyvi ir nebūtinai atitinka šias viešas reprezentacijas. Vadinasi, ir mūsų atveju nėra neįprasta, kad kai kurie individai lengviau tapatinasi su aukos arba herojaus vaidmeniu, o kai kuriems jis atrodo sunkus, nepriimtinas, nors asmenys ir būtų nukentėję tokiomis pačiomis aplinkybėmis⁷⁹.

Kaip teigė viena tyrimo dalyvė, nei auka, nei didvyre būti ji neplanavo, nenorėjo, todėl, nors rimtai nukentėjo, buvo sunku tai suprasti, priimti. Didvyre ji ir nesijaučianti. Moteris teigė net ne iš karto supratusi, kad per Sausio 13-osios įvykius patyrė rimtą žalą sveikatai – patirtos fizinės traumos padariniai, skausmai atsiskleidė tik po pusmečio:

Man tokie skausmai buvo, aš nualpau vieną rytą. Aš dar pradžioj kentėjau. Dar išėjau į darbą. O po to, kai aš atsiguliau į ligoninę, ir kai man ten padarė, aš tos diagnozės nežinau... bet, vienu žodžiu, ten parodė galvoj taškus. Ir manęs, aišku, klausė, ar ten kažko neturiu, streso ar ko...⁸⁰

77 „Sausio 13-osios byla: prieš 20 metų ir šiandien“, *supra note*, 2.

78 „Tiesa ir teisingumas“, *supra note*, 46. D. Gerbutavičiaus motinos liudijimas – maždaug nuo 14 min.

79 Rothe ir Kauzlarich, *supra note*, 8.

80 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su moterimi, g. 1954 m., 2021 m. sausio 18 d.

Įdomu tai, kad ši moteris iš karto po Sausio 13-osios įvykių apie savo viktimizaciją pamiršo, pasireiškusių sveikatos problemų su lemtingąja sausio naktimi nesiejo, veikiau buvo linkusi savo sveikatos sutrikimus, po sausio įvykių pasireiškusias ligas sieti su darbo specifika ir genetika – senelio liga. Aukos statusą sau ji priskyrė tik sociume, gydytojui atpažinus ir identifikavus ją kaip Sausio 13-osios įvykių auką. Tokį nenorą tapatintis su auka ši tyrimo dalyvė grindė tuo, kad į sausio įvykių epicentrą pateko ne savo valia, o tiesiog dėl aplinkybių – tuo metu ėjo į darbą. Panašiai buvo ir su herojės statusu – autorė sutiko atsiimti jai priklausančią valstybės apdovanojimą, Sausio 13-osios medalį, tik po daugelio metų, kolegų įkalbėta:

*Aš irgi ten priešinausi. Nu, po to, sakau, tvarkoj. Tai va. O šiaip, aš jokių ten dėl gydymų, aš nieko nesitvarkiau, nu, kažkaip...*⁸¹

Kitas tyrimo dalyvis taip pat pabrėžė, kad oficialus aukos statusas jam nėra svarbus, būtinas – anot jo, yra nukentėjusių daug labiau. Iš pasakojimo aiškėja, kad šis asmuo tarsi jaučiasi nepakankamai vertu būti auka:

*Man nereikia tų laurų, man nereik todėl, kad, sakau, yra už mane daugiau nukentėjusių žmonių. Jiems lai padeda, kurių dar ir invalidas tapo, kuris... Žiūrėjau per televizorių, per visur, per radiją klausausi. Va, kuris nepaeina, kuris nukentėjo, o Jėzus, net nėra ką šnekėti... Ten vienam yra abidvi kojas, kitam ten – ajajai... Vieną rodė per televizorių, tai išvis peršautas, kulka išėjus... Sakau, aš jau apie save net nenoriu šnekėti, man nereik tų pažymėjimų.*⁸²

Vis dėlto tokiems liudijimams kontrastuoja kitų aukų patirtis. Nemažai jų išreiškia simbolinio pripažinimo, tapimo auka, statuso poreikį, pavyzdžiui:

*O šitų mūsų jau Sausio 13-osios bendražygių nedaug likę, bet reikia biškį atsižvelgt gal ir į juos? Dėmesio daugiau jiems skirti. Kad ir seneliai... Juk yra tokių, kad jiems nėra kas padeda. Gali turėti daug vaikų arba nė vieno, vis tiek tu senatvėj vienas. Aš gyvenau viena.*⁸³

3. Aukų statuso bei poreikių teisinis reglamentavimas ir realybė

Šiame skyriuje analizuojama, kaip Lietuvos teisinė sistema buvo ir yra pritaikyta suprasti ir užtikrinti tokių aukų, kaip Sausio 13-osios įvykių, teises, koks teisingumas jų atžvilgiu buvo įgyvendintas.

Minėtoje 1985 m. Pagrindinių teisingumo principų nusikaltimų ir piktnaudžiavimo valdžia aukoms deklaracijoje⁸⁴ nurodyta:

a) Su aukomis turi būti elgiamasi su užuojauta ir pagarba jų orumui.

81 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su moterimi, g. 1954 m., 2021 m. sausio 18 d.

82 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1955 m., 2021 m. sausio 23 d.

83 *Ibid.*, interviu su moterimi, g. 1935 m., 2021 m. rugsėjo 18 d.

84 Declaration on the Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, *supra note*, 13.

- b) Aukos turi būti išsamiai informuojamos apie bylos nagrinėjimą, rezultatus ir gauti teisinę pagalbą.
- c) Reaguojant į aukų poreikius, turėtų būti sudarytos palankesnės sąlygos „suteikiant galimybę aukoms išreikšti savo nuomonę bei susirūpinimą keliančius klausimus atitinkamose baudžiamojo proceso stadijose, kai nukenčia jų asmeniniai interesai“⁸⁵.

Tai vadinama aukoms suteikiama teise „išreikšti savo požiūrį“ – angl. *the right to present views*.

Europos Sąjungos teisiniame diskurse atkreipiamas dėmesys ir į aukų teises. Pavyzdžiui, 2001 m. kovo 15 d. buvo priimtas Tarybos pamatinis sprendimas dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylose, kuriuo valstybės narės raginamos ginti aukų teises. Šiame ES dokumente remiamasi Amsterdamo sutartimi (ypač jos 31 straipsniu ir 34 straipsnio 2 dalies b punktu); 1999 m. liepos 14 d. Europos Komisijos komunikatu Europos Parlamentui, Tarybai ir Ekonomikos ir socialinių reikalų komitetui „Nukentėjusieji nuo nusikaltimų Europos Sąjungoje: pamąstymai dėl normų ir veiksmų“; 2000 m. birželio 15 d. Europos Parlamento priimta rezoliucija dėl šio komunikato. Jame remiamasi ir 1999 m. spalio 15–16 d. Tamperėje (Suomija) posėdžiavusios Europos Vadovų Tarybos išvadomis, visų pirma jų 32 punktu, kuriame nurodoma, kad turėtų būti parengtos minimalios nukentėjusiųjų nuo nusikaltimų apsaugos normos, ypač dėl nukentėjusiųjų galimybės kreiptis į teismą ir jų teisės į žalos atlyginimą, įskaitant teismo išlaidas. Pamatiniame sprendime taip pat pabrėžtas poreikis kurti nacionalines programas, skirtas įvairioms pagalbos ir apsaugos nusikaltimų aukoms priemonėms finansuoti⁸⁶. Šiame teisės akte akcentuojama, kad: „[v]alstybės narės turėtų suderinti savo įstatymus ir kitus teisės aktus tiek, kiek reikia siekiant suteikti nukentėjusiesiems nuo nusikaltimų aukšto lygio apsaugą, kurioje valstybėje narėje jie bebūtų“; „[i] nukentėjusiųjų reikmes turėtų būti atsižvelgiama ir jais rūpinamasi visapusiškai ir kompleksiskai, vengiant dalinių ar nenuoseklių sprendimų, galinčių sukelti antrinį persekiojimą“; „[n]ukentėjusiesiems nuo nusikaltimų padedančios priemonės, ypač nuostatos dėl kompensacijos ir tarpininkavimo, nėra susijusios su susitarimais pagal civilinio proceso teisės normas“⁸⁷.

Pamatiniame sprendime pabrėžiamos tokios aukų teisės: teisė reikalauti pagarbos jų orumui, teisė teikti ir gauti informaciją, teisė suprasti ir būti suprastam, teisė į apsaugą įvairiose proceso stadijose ir teisė gauti jiems skirtą išmoką⁸⁸. Taip pat pabrėžiama, kad svarbus yra specializuotų paslaugų teikimas ir nukentėjusiųjų rėmimo grupių dalyvavimas prieš baudžiamosios bylos nagrinėjimą, jo metu ir po jo⁸⁹.

Taigi šis sprendimas įtvirtino pagrindinius pagalbos aukoms principus, kurie ir toliau

85 Declaration on the Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, *supra note*, 13: 37.

86 2001 m. kovo 15 d. Europos Tarybos pamatinis sprendimas dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylose (2001/220/TVR), OL L 82, 2001 3 22, p. 1–4, žiūrėta 2025 m. rugsėjo 24 d., <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/HTML/?uri=CELEX:32001F0220&from=EN>.

87 *Ibid.*

88 *Ibid.*

89 *Ibid.*

akcentuojami ES teisėje. Tolesnis ES dėmesys aukoms lėmė, kad buvo priimta 2012 m. spalio 25 d. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2012/29/ES, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai⁹⁰. Šios ES direktyvos 1 straipsnyje akcentuojama, kad jos tikslas yra „užtikrinti, kad nusikaltimų aukos gautų tinkamą informaciją, paramą ir apsaugą bei galėtų dalyvauti baudžiamajame procese“. Tame pačiame straipsnyje nustatyta, jog valstybės narės užtikrina, kad aukos būtų pripažįstamos aukomis ir kad su jomis įvairiose teisingumo tarnybose arba kompetentingose valdžios institucijose, kurių veikla susijusi su baudžiamuoju procesu, visuomet būtų elgiamasi pagarbiai, jautriai, profesionaliai. Be to, direktyvoje pabrėžiama, kad „nustatytos teisės taikomos aukoms jų nediskriminuojant“⁹¹.

Vis dėlto tai yra šiulaikinės pastangos. Pasak tyrėjų, istoriškai aukų – net ir masinio smurto, prievartos – teisės tribunoluose ir tarptautiniuose teismuose, kuriuose buvo nagrinėjami karo nusikaltimai, nusikaltimai žmoniškumui, genocidas, agresija, nebūdavo deramai užtikrinamos. Panašu, kad net ir Niurnbergo tribunole labiau gilintasi į nusikaltėlių, jo motyvaciją – pavyzdžiui, „vado atsakomybės dėl pavaldinių elgesio problemą“, o ne auką. Kita vertus, Niurnbergas padėjo aukoms tuo aspektu, kad šiam tribunole išsikristalizavo asmeninė atsakomybė už karo nusikaltimus, o tai padėjo nubausti kaltuosius už aukoms padarytą žalą⁹².

Pasak Jan van Dijk ir Jo-Anne Wemmers, istoriškai visuose XX a. kariniuose tribunoluose aukos būdavo marginalizuojamos, jų dalyvavimo baudžiamajame procese galimybės buvo ribotos. Tik Romos statute, t. y. Tarptautinio baudžiamojo teismo Romos statute (tarptautinė sutartis, kuria įsteigtas Tarptautinis baudžiamasis teismas, įsigaliojusi 2002 m. liepos 1 d.), aukoms pagaliau suteikta visapusiška teisė dalyvauti baudžiamojo teisingumo procese per savo atstovą, taip pat teisė prašyti kompensacijos per teismą⁹³.

Su aukos statusu ir dalyvavimu baudžiamajame procese, aukos pripažinimu istoriškai susiję daug stereotipų. Vienas jų – baimė, kad empatija aukai gali pakenkti bylos nagrinėjimui, padaryti baudžiamąjį procesą subjektyvų. Vis dėlto, kaip savo tyrime pažymėjo J. van Dijk ir J.-A. Wemmers, JAV ir Australijoje atlikti tyrimai paneigė ilgai tvyrojusias baimes, kad aukos dalyvavimas teismo procese gali baigtis griežtesne bausme, sutrukdyti priimti teisingą nusikaltėliui sprendimą⁹⁴.

Visgi Europos Sąjungos teisės nuostatomis šios baimės išsklaidomos: „šioje direktyvoje nustatytomis teisėmis nedaromas poveikis nusikaltėlio teisėms“, ja „nedaromas poveikis

90 2012 m. spalio 25 d. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2012/29/ES, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai, *supra note*, 34.

91 *Ibid.*

92 Žr., pvz.: Guido Acquaviva, „At the Origins of Crimes Against Humanity: Clues to a Proper Understanding of the Nullum Crimen Principle in the Nuremberg Judgment“, *Journal of International Criminal Justice* 9, 4 (2011): 881–903; Guido Acquaviva, „Doubts about Nullum Crimen and Superior Orders: Language Discrepancies in the Nuremberg Judgment and their Significance“, iš *Historical Origins of International Criminal Law: Volume 1*, Morten Bergsmo, Chean Wui Ling ir YI, Ping (Brussels, 2014), https://www.fichl.org/fileadmin/fichl/FICHL_PS_20_web.pdf, 597–598.

93 Van Dijk ir Wemmers, *supra note*, 5: 37–38.

94 *Ibid.*

nekaltumo prezumpcijai⁹⁵.

Sausio 13-osios įvykius nagrinėjant teisme, ypač antrojoje byloje, siekiant užtikrinti aukų teises visų pirma buvo aiškiai identifikuotos aukos – tiek žuvusieji, jų šeimos nariai, tiek sunkiai ar lengvai sužalotieji, ir joms padaryta žala⁹⁶. Be to, byloje aiškiai identifikuoti nusikaltėlių veiksmai. Pavyzdžiui, 2019 m. nuosprendyje pateikti itin detalūs nusikaltėlių veiksmų aprašymai⁹⁷. Visgi, žiūrint iš aukų perspektyvos, nusikaltėlių identifikavimas nebuvo iki galo sklandus – tarp jų neatsidūrė „vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų vadas“ M. Gorbačiovas⁹⁸ ir jo įpėdiniai. Daug tyrimo dalyvių pabrėžė, kad Gorbačiovą nubausti ar nuteisti būtina⁹⁹.

Kita vertus, būtina konstatuoti, kad aukų teisės neapsiriboja baudžiamuoju procesu. Pavyzdžiui, Kirsten Roberts atlikta analizė apie žmogaus teisių ar tarptautinės humanitarinės teisės pažeidimų aukų poreikius atskleidė, kad pagalbos šiems žmonėms gali reikėti labai ilgai, net jei jie buvo išgirsti baudžiamajame procese, turėjo galimybę išsakyti savo liudijimus ir sulaukė teisingumo kaltųjų atžvilgiu. Pasak šios autorės, taip yra todėl, kad trauminio įvykio – nusikaltimo, buvimo jo auka – padariniai yra ilgalaikiai, gali tęstis ir visą tolesnį aukos gyvenimą, turėti pasekmių įvairiems gyvenimo aspektams. Ši mokslininkė, išnagrinėjusi dabartinius tarptautinius standartus ir galimus būdus siekti ilgalaikio dėmesio ginkluotųjų konfliktų aukų teisėms, naudodama kaip pavyzdį Šiaurės Airiją konstatuoja, kad tokioms aukoms itin reikalinga ilgalaikė vietinė paramos sistema. Autorės teigimu, norint visapusiškai patenkinti konfliktų aukų poreikius reikia holistinio, ilgalaikio nacionalinio lygmens požiūrio į šią problematiką¹⁰⁰.

Pasak J. van Dijk ir J.-A. Wemmers, nusikaltimai yra labai traumuojantis įvykis, jų aukos itin dažnai kenčia dėl įvairių su psichine sveikata susijusių simptomų: trauminio įvykio atsiminimų, pykčio priepuolių, košmarų, padidėjusio baimės jausmo, antrinių simptomų – koncentracijos, dėmesio praradimo, kaltės jausmo, tam tikrų dalykų, vietų vengimo ir kitų užuominų, susijusių su traumišku įvykiu. Nusikaltimų aukoms reikalinga šeimos parama, psichologinė pagalba, kompensacijos, mokamos skriaudėjo ar valstybės. Pagal jau minėtą 1985 m. deklaraciją smurto nusikaltimų aukos turi gauti kokybiškas socialines paslaugas, gydymą ir kompensacijas dėl nuostolių iš valstybės ar kaltininko¹⁰¹.

Reikia akcentuoti, kad problema Lietuvoje pripažįstama. 2020–2024 m. kadencijos LR Seimas ėmėsi iniciatyvos gerinti „socialines ir sveikatos stiprinimo paslaugas Laisvės

95 2012 m. spalio 25 d. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2012/29/ES, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai, *supra note*, 34.

96 Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis Sausio 13-osios byloje, *supra note*, 38: 192–193.

97 *Ibid.*, 193.

98 Interviu proceso metu M. Gorbačiovas tebebuvo gyvas.

99 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1942 m., 2021 m. gruodžio 20 d.; *ibid.*, interviu su vyru, g. 1959 m., 2021 m. rugsėjo 18 d. Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Miglė Bražėnaitė), interviu su moterimi, g. 1970 m., 2021 m. spalio 25 d.

100 Roberts, *supra note*, 383–427.

101 Van Dijk ir Wemmers, *supra note*, 5: 35.

gynėjams¹⁰². Be to, aukos statusas yra apibrėžtas atskirame įstatyme, kuris priimtas dar 1991 m. ir vis dar galioja. Jame numatytos ir kompensacijos aukoms, įskaitant materialines, taip pat socialinė pagalba aukoms ir jų šeimos nariams¹⁰³.

Be to, net pagal tą pačią Europos Sąjungos teisę valstybėms narėms yra privaloma priimti adekvačius potvarkius ir nuostatus dėl paramos aukoms nacionalinėje teisėje ir šių taisyklių laikytis. ES teisėje taip pat kalbama apie būtinybę užtikrinti valstybės kompensaciją nusikaltimo aukoms – nesvarbu, kokio nusikaltimo tipo auka tai būtų. Vis dėlto, pasak tyrėjų, šių principų įtraukimas į nacionalinę teisę stringa net ir pačioje ES, nors tyrimais ir nustatyta, kad aukoms labai svarbu gauti greitą ir efektyvią emocinę, informacinę ir praktinę pagalbą. Dažnai joms reikalinga ir fizinė, psichologinė reabilitacija, materialinė parama. Šiais principais remiasi ir Tarptautinis baudžiamasis teismas¹⁰⁴. Lietuvos psichologų tyrimai taip pat įrodo, kad organizuotas, sisteminis smurtas, įvairios karo nusikaltimų formos lemia kolektyvines traumas, kurios gali atsispindėti net ir ateinančiose traumų išgyvenusiųjų kartose¹⁰⁵.

Kaip minėta, Europos Tarybos pamatiniame sprendime dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylose nurodyta, kad aukos teisės neturėtų apsiriboti baudžiamuoju procesu ir atstovavimu bei pagalba aukai teisme, o šis ES teisės aktas nėra skirtas „tik nukentėjusiojo interesams nagrinėjant baudžiamąją bylą“ užtikrinti. Aukos teisės taip pat apima „tam tikras priemones, kuriomis siekiama padėti nukentėjusiesiems prieš baudžiamosios bylos nagrinėjimą arba po jo ir kurios galėtų sušvelninti nusikaltimo padarinius“¹⁰⁶.

Šiame straipsnyje ne kartą minėtoje 2012 m. ES direktyvoje numatyta: „Visų kontaktų metu su kompetentingomis valdžios institucijomis, kurių veikla susijusi su baudžiamuoju procesu, ir visose su aukomis ryšius palaikančiose tarnybose, pavyzdžiui, paramos aukoms ar atkuriamojo teisingumo paslaugų tarnybose <...> turėtų būti atsižvelgiama į aukų asmeninę padėtį ir neatidėliotinus poreikius, amžių, lytį, galimą negalią ir brandą, visapusiškai gerbiant jų fizinę, psichinę ir moralinę neliečiamybę. Nusikaltimų aukos turėtų būti apsaugotos nuo antrinės ir pakartotinės viktimizacijos, bauginimo bei keršto, joms turėtų būti teikiama tinkama parama siekiant joms padėti atsigausti ir joms turėtų būti užtikrinta teisė kreiptis į teismą <...>“¹⁰⁷

Reikia pažymėti, kad Sausio 13-osios bylose nukentėjusiųjų balsas baudžiamajame procese, bent dalinai, buvo girdimas. Pavyzdžiui, 2019 m. nuosprendyje yra surinkti aukų liudijimai apie joms padarytą žalą¹⁰⁸. Kai kurie tyrimo dalyviai taip pat akcentavo, kad teisme

102 „Laikas pasirūpinti Sausio 13-osios dalyvių sveikata“, 2021 m. birželio 22 d., žiūrėta 2022 m. birželio 1 d., <https://paulekuzmickiene.lt/laikas-pasirupinti-sausio-13-osios-dalyviu-sveikata/>.

103 Lietuvos Respublikos kompensacijų nepriklausomybės gynėjams, nukentėjusiems nuo sausio 11–13 d. ir po to vykdytos SSRS agresijos, bei jų šeimoms įstatymas, įsigaliojo 1991 m. sausio 16 d., žiūrėta 2025 m. birželio 19 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.1060/mMPXNxkBEN_.

104 Van Dijk ir Wemmers, *supra note*, 5: 35–36.

105 Gaillienė, *supra note*, 26.

106 Europos Tarybos pamatinis sprendimas dėl nukentėjusiųjų padėties baudžiamosiose bylose, *supra note*, 86.

107 2012 m. spalio 25 d. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2012/29/ES, kuria nustatomi būtiniausi nusikaltimų aukų teisių, paramos joms ir jų apsaugos standartai, *supra note*, 34.

108 Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis Sausio 13-osios byloje, *supra note*, 38: 143.

savo poziciją išsakyti galėjo, jų teisės buvo gerbiamos:

...kur prokuratūroj viską parašęs, ir teismuose dalyvavau. Ir Burokevičiaus teisme, ir, ir... ir šitą... Ir dabar tuos, tame teisme daviau parodymus paskutiniam.¹⁰⁹

Visgi atrodo, jog situacija, susijusi su minėtaisiais platesniais Sausio 13-osios įvykių aukų poreikiais, ne visada yra gera. Analizuojant surinktus interviu nustatyta, kad nemažai tyrimo dalyvių akcentuoja pastebintys valstybės „pamiršimą“ rūpintis jų poreikiais. Kai kuriuose interviu galima išžvelgti socialinio apleistumo, atskirties, nereikalingumo jausmą. Kaip teigė vienas tyrimo dalyvių, daugelis aukų buvo pamirštos, reiškia, nes mes ten dalyvavom ir patyrėm žalą, bet niekas į mus nesikreipė¹¹⁰.

Esama ir nusiskundimų sunkia materialine padėtimi:

...norėjusi, kad sumokėtų <...> kokius nors ten priedų prie pensijos. Paprastos arba ten, koks priedų ten vitaminam...¹¹¹

Panašios pozicijos, kad pagalbos, taip pat materialinės, reikėtų daugiau, laikėsi ir kita tyrimo dalyvė:

Tyrėja: „O kaip Jūs galvojate, ar valstybės dėmesio užteko Sausio 13-os aukoms? Arba paramos. Visokios – materialinės, teisinės ir panašiai?

Tyrimo dalyvė: „Galvoju, kad ne. Nu, galvoju, kad galėjo, aišku, valstybė iš savo pusės žymiai daugiau padaryti tiems žmonėms, bet, kaip sakant, ir... viskas taip pavirto – ir ta ekonominė padėtis, ir tas... Nu, vienu žodžiu, aš galvoju, kad įvyko taip, kaip, nu, taip, kaip įvyko. Jeigu anksčiau nedavė, tai jau dabar tikrai neduos, tai kam galvą sau sukti?¹¹²

Kitas asmuo akcentavo, kad gal jam reikėtų pagalbos, bet anksčiau nesikreipė dėl savo paties užimtumo, o dabar jau nebežinąs, kaip tai padaryti, kaip gauti informaciją:

Tyrėja: „Žodžiu, nesulaukėt pagalbos ar...“

Nukentėjęs asmuo: „Nesulaukiau. Vat, kažkaip nesulaukiau. Labai nesikreipiau, aišku, čia, žinoma. Taip, ir, kaip sakau, iš dalies siūlė, bet aš darbais buvau apsiėmęs, man svarbiausia buvo iškovojujimas. Va. O taip paskui, dabar žiūriu, kad čia taip kažkaip kaip ir reikėtų tą reikalą dar...¹¹³

Tyrimo dalyviai akcentavo, kad reikėtų ir daugiau lengvatų nei vien viešojo transporto nuolaida, kuri vyresniems asmenims tampa nebeaktuali:

Ne, tai dabar tik ko reikėjo, tai pats aš turėjau, tą, reiškia, pažymėjimą, kad esu nukentėjęs ir, man atrodo, kad ten mum buvo kažkokia lengvatos su autobusu važiuot, reiškia, ar kaip? O dabar, kadangi aš esu jau 80-metis, tai man ir taip visos tos lengvatos atėjo kaip pensininkui, reiškia. Aš turiu tas lengvatas ir visuomeninio transporto važiuot ir galiu nuvažiuot ir į Nidą ten už nedidelę kainą, kurią aš labai mėgstu.¹¹⁴

Tyrimo dalyviai taip pat pabrėžia savo sveikatos, psichologines ir kitas problemas:

Tai vat, va šitas, kas liečia sveikatą, tai čia kaip buvo, taip ir liko jinai, bet, sakau, va tas jautrumas tai nesvietiškai padidėjęs. Na, aišku, čia jau turbūt nervinio pobūdžio, turbūt,

109 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1949 m., 2021 m. sausio 23 d.

110 *Ibid.*, interviu su vyru, g. 1940 m., 2021 m. sausio 23 d.

111 *Ibid.*, interviu su vyru, g. 1959 m., 2021 m. sausio 22 d.

112 *Ibid.*, interviu su moterimi, g. 1974 m., 2021 m. rugsėjo 18 d.

113 *Ibid.*, interviu su vyru, g. 1949 m., 2021 m. sausio 23 d.

114 *Ibid.*, interviu su vyru, g. 1940 m., 2021 m. sausio 23 d.

*aš manau. Vis tiek su savo akim tą kaip matai, kai ant tavęs šarvuotis [juokdamasis], lengvasis tankas važiuoja ir paskui gal, sakau, gal metras liko iki tavęs, jeigu ne mažiau, posūkį daro, tai žinot, čia jau tikrai nėra linksma jau.*¹¹⁵

Kaip minėta, vienas tyrėjų minimas traumos įveikimo lygmuo – simbolinis. Atmintis, ritualas veikia kaip terapija. Vis dėlto kai kurie mokslininkai kritikuoja tam tikrus simbolinius pagalbos aukoms būdus, teigia, kad ne visada valstybės atminties politika užtikrina sklandžią traumos įveiką, gijimą¹¹⁶.

Pasak Janet Ward ir Stephanie Pilat, visoms demokratijoms svarbu rūpintis kolektyvine aukų atmintimi, ypač po karo atakų, teroro ir kitų traumų. Vis dėlto taip pat svarbu nesiekti per greito kolektyvinės traumos išgijimo, leisti aukoms išgėdėti ir suformuoti tam palankius simbolinius diskursus. Juos formuojant turėtų dalyvauti ir pačios aukos. Vienas iš pavojų – atminties politika, vyraujant vadinamiesiems atperkamiesiems naratyvams (angl. *redemptive narratives*), kurie apriboja kultūrinės atminties galimybes, pateikia aiškų, „uždarą“ ir jau „sukramtytą“ pasakojimą, nepalieka vietos skirtingoms patirtims bei interpretacijoms. Tad atrodo, kad „terapiniai“, emocijas sukeliantys paminklai ir ritualai tikrai padeda įveikti traumą, tačiau reikėtų vengti tokių būdų, kurie traumą tarsi dezinfekuoja, stengiasi ją kuo greičiau išgydyti, per daug sparčiai žengti į saugios visuomenės iliuziją¹¹⁷.

Atrodo, kad Sausio 13-osios įvykių aukų atmintis Lietuvoje nuo pat to meto formuota valstybės iniciatyva. Vyko valstybinės aukų laidotuvės, Laisvės aukoms atminti Antakalnio kapinėse įrengtas Laisvės gynėjų memorialas, iki šiol svarbus kaip simbolinė valstybės aukščiausiosios valdžios ritualų vieta. Be to, dar LR Aukščiausioji Taryba, pagerbdama Lietuvos laisvės gynėjų auką, atkūrė Lietuvos Respublikos Vyčio Kryžiaus ordiną. 1991 metais sausio 13-oji buvo paskelbta Laisvės gynėjų diena, aukų vardu pavadintos gatvės. Kasmet vyksta iškilmingas minėjimas Lietuvos Respublikos Seime, per jį nuo 2012 metų teikiama Laisvės premija. Taip pat organizuojamas specialus simbolinis bėgimas „Gyvybės ir mirties keliu“. Nuo 1992 metų Sausio 13-osios išvakarėse prie Televizijos bokšto, Lietuvos radijo ir televizijos pastato ir Lietuvos Respublikos Seimo rūmų vyksta Laisvės laužų uždegimo ceremonija. Valstybės įstaigose, institucijose, gyventojų namuose gyvuoja tradicija Sausio 13-osios rytą uždegti languose atminimo žvakes. Įvykių vietose – prie Televizijos bokšto, Radijo ir televizijos pastato – taip pat esama simboliinių memorialų, atminties ženklų¹¹⁸.

Tyrime dalyvavusios Sausio 13-osios įvykių aukos taip pat pabrėžia šiuos simbolinius traumos įveikos būdus. Atmintis, įamžinimas yra svarbūs, valstybės dėmesys – taip pat:

*Aš manau, kad yra labai gerai, kad nepamirštam tos dienos ir kad tikrai, ir mokyklose mėginama, ir mano vaikai jau pas mane klausinėja, kaip ir kas buvo, o asmeninės kažkokios tai, žinot... Esu aš apdovanotas Sausio 13-osios medaliu, aš esu pagerbtas.*¹¹⁹

¹¹⁵ Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1955 m., 2021 m. sausio 23 d.

¹¹⁶ Ward ir Pilat, *supra note*, 21: 1–8.

¹¹⁷ *Ibid.*, 7.

¹¹⁸ „Laisvės gynėjų atminimo įamžinimas. Laisvės gynėjų atminimo įamžinimas ir pagerbimo tradicijos“, parengė Ž. Mačiukas ir V. Akmenytė-Ruzgienė, Parlamentarizmo istorinės atminties skyrius, žiūrėta 2025 m. sausio 5 d., https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=39501&p_k=1.

¹¹⁹ Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1967 m., 2021 m. sausio 21 d.

Kita vertus, akcentuojamas savarankiško diskurso formavimo poreikis, atspindintis faktą, kad auka nesutinka priimti jai primesto, perfrazuojant Christie, pasyvaus vaidmens. Tokios tendencijos taip pat pastebimos iš interviu¹²⁰.

Apibendrinus galima konstatuoti, kad Lietuvoje, bent jau šio tyrimo kontekste, nefikuota labai drastiškų Sausio 13-osios įvykių aukų teisių pažeidimų. Vis dėlto neabejotinai esama atvejų, kai šios teisės užtikrinamos neviseiškai.

Išvados

1. Šiuo tyrimu dar kartą patvirtinta jau anksčiau kitų tyrėjų prieita išvada, kad 1991 m. sausio įvykiai Lietuvoje priskirtini vienos valstybės (SSRS) smurtui prieš kitos valstybės (Lietuvos) civilius, pažeidžiant ir nacionalinę, ir tarptautinę teisę. Tai nebuvo vidinis SSRS konfliktas, tad Sausio 13-osios įvykių aukos yra ir tarptautinių nusikaltimų, tarptautinės teisės pažeidimų aukos. Įdomu tai, kad tokį Sausio 13-osios įvykių nusikaltimų statusą įtvirtina ir pačios aukos vaizdinys – šių įvykių aukos teisiniame diskurse vaizduojamos kaip itin svarbi lietuvių politinės tautos dalis, aktyvūs Laisvės gynėjai, gynę Lietuvos Valstybę ir jos nepriklausomybę.
2. Sausio 13-osios įvykių auka Lietuvos teiniame, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose nuo tipinės tarptautinių nusikaltimų „idealios aukos“ skiriasi tuo, kad nėra silpna ir pasyvi. Šiuo aspektu Sausio 13-osios įvykių auka neatitinka klasikinio „idealios aukos“ apibrėžimo. Nors dalies aukų paveikslas teiniame, kriminologiniame ir viktimologiniame diskursuose konstruojamas tipiškai groteskiškai (pvz., išryškinant sužeidimus), pastebima ir heroizavimo tendencijų. Taip pat stipri aukos ir nusikaltėlio dichotomija, į šį paveikslą įtraukiant ir „racionalius teisingumo atstovus“: Lietuvos ir Strasbūro teisėjus, prokurorus. Visgi daliai pačių aukų artimesnis ne herojaus, o „išlikusiojo“ statusas. Nors aukos imasi iniciatyvos, organizuoja memorialines praktikas, daliai nukentėjusių asmenų sunku susitapatinti su „herojaus“ etikete ar net pripažinti aukos statusą.
3. Aukų teisių užtikrinimas vertintinas dviprasmiškai. Viena vertus, jos pagerbtos valstybiniais apdovanojimais, vystoma memorialinė kultūra, net tam tikras aukų pagerbimo kultas. Kita vertus, vis dar trūksta dėmesio jų socialiniams ir sveikatos poreikiams. O ir patys Sausio 13-osios įvykių dalyviai bei nukentėjusieji norėtų aktyvesnio vaidmens formuojant memorialinę diskursą – tai dar labiau pabrėžia, kad nukentėjusieji per šiuos įvykius nesitapatina su pasyvios aukos statusu, yra orios, iniciatyvios asmenybės.

120 Interviu su Sausio 13-osios įvykių aukomis bei liudininkais medžiaga (tyrėja Monika Rogers, buv. Kareniauskaitė), interviu su vyru, g. 1955 m., 2021 m. sausio 23 d.

THE EVENTS OF JANUARY 1991, THE COURT TRIAL AND THE VICTIMS: LEGAL, CRIMINOLOGICAL AND VICTIMOLOGICAL DISCOURSES

Monika Rogers

Law Institute of the Lithuanian Centre for Social Sciences, Lithuania

Summary. *This article analyzes the January 1991 events in Vilnius and the so-called “January 13th” case, based on a victimological approach. When analyzing the criminological, legal and victimological discourses of the January events, the main focus is on the victim’s perspective. First of all, the article reviews what crime, based on international law, was committed against the victims of the January 1991 events. Using the so-called “ideal victim” theory, it aims to reconstruct how the victim of the bloody January events was constructed in the Lithuanian legal, criminological and victimological discourses. Also, based on interviews with the victims of the January events themselves, it aims to clarify their interpretation of the January events, the crime and criminal prosecution. This study once again confirms the conclusion previously reached by other researchers that the January 1991 events in Lithuania are attributable to violence by one state (the USSR) against civilians of another state (Lithuania), in violation of both national and international law. This was not an internal conflict of the USSR. Therefore, the victims of the January events were also victims of international crimes, violations of international law. The depiction of the victims of the January events in Lithuanian legal, criminological and victimological discourses differs from the typical construction of the ideal victim of international crimes in that here the victim is not weak and passive. On the contrary, the victims of the January events are depicted as an important part of the Lithuanian political nation, active defenders of Freedom. Heroization practices are also widespread. Delving deeper into the experiences and self-reflection of the victims themselves, it became clear that not all victims seek and want to be portrayed as heroes, and the spectrum of victims’ experiences is much broader than reflected in the aforementioned discourses.*

Keywords: *January 13, 1991, January Events Case, criminal prosecution, victimological discourse, criminological discourse, legal discourse.*

Monika Rogers, Lietuvos socialinių mokslų centro Teisės instituto mokslo darbuotoja, humanitarinių mokslų (istorija) daktarė. Mokslinių tyrimų kryptys: teisės istorija, pereinamojo laikotarpio teisingumas, smurto lyties pagrindų tyrimai, istorinė atmintis ir atminties kultūra.

Monika Rogers, Researcher at Law Institute of the Lithuanian Centre for Social Sciences, Doctor of Humanities (History). Research interests: legal history, transitional justice, research of gender-based violence, historical memory and the culture of remembrance.